

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

Rond de eeuwwisseling werd Nederland overspoeld door een stroom nieuwe stadsgeschiedenissen. Vrijwel alle steden kregen zo'n boek, soms in vijf kloeke delen. Wie ze doorbladert, ontdekt dat ze veel gemeen hebben. Het zijn voor een breed publiek van geïnteresseerde leken geschreven syntheses, die door een groep specialisten op basis van recente wetenschappelijke inzichten zijn samengesteld. De werken zijn rijk geïllustreerd en doorgaans met steun en soms op initiatief van de gemeente geschreven en uitgegeven. De nieuwe stadsgeschiedenissen zijn dus prestigieuze ondernemingen. Bovendien lijken ze inhoudelijk op elkaar. Ze vertellen de geschiedenis van de stad van het begin tot aan het heden. Dat verhaal is meestal verdeeld over een aantal periodes met daarin hoofdstukken over onderwerpen als de ruimtelijke, demografische, economische, sociaal-culturele en politieke ontwikkelingen. Dat dezelfde thema's op vergelijkbare wijze terugkomen, is niet alleen een reflectie van het heersende onderzoek, maar ook een teken dat we te maken hebben met een genre dat zijn eigen kenmerken en verwachtingspatronen heeft.¹

Dat genre gaat terug tot de zeventiende eeuw, toen men in de Republiek voor het eerst boeken publiceerde waarin één enkele stad tot in de details voor het voetlicht werd gebracht. Niet alleen brachten die werken het verhaal van de lotgevallen van de stad, maar ook besteedden ze ruim aandacht aan een groot aantal topografische en sociaal-maatschappelijke aspecten zoals de opvallende gebouwen, de beroemde mannen, en de manier waarop de stad werd bestuurd. Aan die onderwerpen waren aparte hoofdstukken gewijd. In de hele vroegmoderne tijd zou het samenstellen en publiceren van zulke thematisch opgebouwde werken een gewaardeerde bezigheid blijven. Vaak kwamen dezelfde onderwerpen met variaties terug, altijd ging men van het vroegste, soms mythische verleden naar het recente heden, en meestal schreef men voor een stedelijk publiek en niet voor specialisten. De primeur gaat naar een Leidse boekverkoper die liefhebberde in de geschiedschrijving: Jan Jansz Orlers (1570-1646). Op Hemelvaartsdag 1614 legde hij de laatste hand aan een omvangrijke *Beschrijvinge der*

¹ Furnée, 'Naar een integrale geschiedenis' (2009); De Bruin, 'Nieuwe stadsgeschiedenissen' (2007); Van de Laar en Van der Schoor, 'Nieuwe stadsstudies' (2006); Kooij, 'Het format van de stad' (2002).

stad *Leyden*. Dit was de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen thematische stadsbeschrijving.

Onder de Leidenaars die dat vierden, bevond zich Daniël Heinsius (1580-1655), hoogleraar in de poëtica en geschiedenis, bibliothecaris van de Leidse universiteit en vernieuwer van de poëzie in de landstaal. In een lovend gedicht stelt hij de stad voor als een bevallige dame, minnares van de goden Mars en Apollo en moeder van de Leidse helden die zich voeden aan haar borst. Aan het slot geeft hij een beeld van de inhoud en doelstelling van Orlers' boek. 'Wie soude konnen prijsen,' zo vraagt hij aan Vrouw Leiden,

De glans van uwen lof so groot en breed? wie sou
Afschilderen u werck en kostelick gebou?
Wie soud' u daeden cloeck de weerelt door verkonden,
En treffen met den geest?

Orlers, luidt het antwoord, want deze man schrijft over de positieve kanten van de stad ('de glans van uwen lof'), haar prachtige uiterlijk ('u werck en kostelick gebou') en de prestaties van haar inwoners ('u daeden cloeck'). Ook bespreekt hij het vroegste begin van de stad, waarover nog maar weinig bekend is, zodat de Leidse nimf als het ware opnieuw wordt geboren. Maar het doel is toch om de stad vast te leggen voor het nageslacht. Ook al storten de muren en torens ineen, op papier blijft ze voortbestaan. De inzet is eeuwige roem. Het onovertreffbare Leiden is de 'woonplaats van de Faem'.²

Heinsius, Orlers en hun tijdgenoten hadden dus duidelijke ideeën over hoe een stadsbeschrijving eruit moest zien: welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld en in welke overkoepelende structuur ze moesten worden ingepast. Daarmee bouwden zij voort op denkbeelden die waren ontwikkeld in verschillende disciplines, zoals de stedenlof, de reiskunde, de geografie en de geschiedschrijving. Die ideeën zijn het onderwerp van deze studie.

Stadsbeschrijvingen

De stadsbeschrijvingen waarin die ideeën samenkwamen, waren een genre dat in zijn gepubliceerde vorm gestalte kreeg in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De eerste tekenen werden zichtbaar in de jaren rond de sluiting van het Twaalfjarig Bestand (1609). Toen verscheen een opvallend aantal drukken en herdrukken van beschrijvingen en geschiedenissen van de Lage Landen, de Republiek en haar gewesten. In die omvangrijke teksten stonden ook beknopte beschrijvingen van steden. Orlers verwees ernaar, maar vond de beschrijvingen te kort en te weinig gedetailleerd om de stad 'volcomentlicken naer haere waerden ende behoren, haer verdienden loff te geven'.³

De behoefte aan omvangrijke en gedetailleerde beschrijvingen die zich louter richt-

2 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *4r-**2r.

3 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v.

ten op één enkele, afzonderlijke stad werd steeds sterker gevoeld. Al in de late zestiende eeuw waren er lange gedichten op steden verschenen. Die hadden ofwel een lovende en thematisch gestructureerde *beschrijving* gegeven, ofwel een chronologische *geschiedenis*.⁴ Nu begonnen er ook prozawerken te verschijnen met een *beschrijving* of een *geschiedenis*. Het spits werd afgebeten door een *stadsgeschiedenis*: een korte kroniek van Hoorn (1604-1605) door stadsdokter Theodorus Velius (1572-1630), die de historie van de stad in strikt chronologische volgorde behandelde vanaf haar ontstaan in 1316 tot en met het jaar 1600. Maar de belangrijkste impuls voor de thematische *stadsgeschiedenissen*, die meer bieden dan een chronologisch relaas alleen, kwam niet uit Hoorn, maar uit de twee kopstukken van de nieuwe Republiek: het academische Leiden en het zeevarende Amsterdam. Het eerste specimen dateert van 1611 en was nog doortrokken van het zestiende-eeuwse humanisme. Het was een erudiete *beschrijving* van Amsterdam, vol verwijzingen naar de klassieken en citaten uit met moeite opgeduikelde bronnen. Johannes Isacius Pontanus (1571-1639), docent aan de kwartierschool te Harderwijk, had het werk aanvankelijk in het Latijn gepubliceerd, maar op 1 juni 1614 een vertaling in het Nederlands geautoriseerd onder de titel *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*.⁵ Een maand eerder (in 1614 viel Hemelvaartsdag op 8 mei) was de minder erudiete, maar zeker niet minder interessante *Beschrijvinge der stad Leyden* gereedgekomen, zoals gezegd de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen thematische *stadsgeschiedenis*.

De vele *stadsgeschiedenissen* die ná Orlers en Pontanus het licht zagen, waren ondanks alle verschillen gestoeld op het voorbeeld van deze twee voorgangers. Hun aantrekkingskracht werd in ieder geval al snel na 1614 gevoeld. Geschiedschrijver Velius bracht in 1617 een tweede druk van zijn Hoornse kroniek uit waaraan hij naar het voorbeeld van Orlers en Pontanus een korte, thematische *beschrijving* had toegevoegd.⁶ En de Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590-1632), die in 1616 en 1621 een omvangrijk stedendicht had gepubliceerd, werkte zijn berijmde tekst in 1628 uit tot een zeer omvangrijke *Beschrijvinge en lof der stad Haerlem in Hollandt* waarin hij aan zijn dichtwerk het karakter had willen geven van een *stadsgeschiedenis* à la Orlers en Pontanus.⁷ Zo ontwikkelde zich in de loop der tijd een traditie van *stadsgeschiedenissen* naar het model van Orlers en Pontanus, die onder meer wordt gekenmerkt door het gebruik van het Nederlands, door een omvang van enkele honderden bladzijden, en doordat één stad op lovende wijze centraal wordt gesteld. Deze boeken hadden meestal het woord 'beschrijving' in de titel. Daarmee onderscheidden ze zich van puur chronologische *geschiedenissen* (zoals die van Velius) die doorgaans een andere aanduiding kregen (kroniek, jaarbeschrijving, *geschiedenissen*, historie).⁸ Ze behandelden de stad

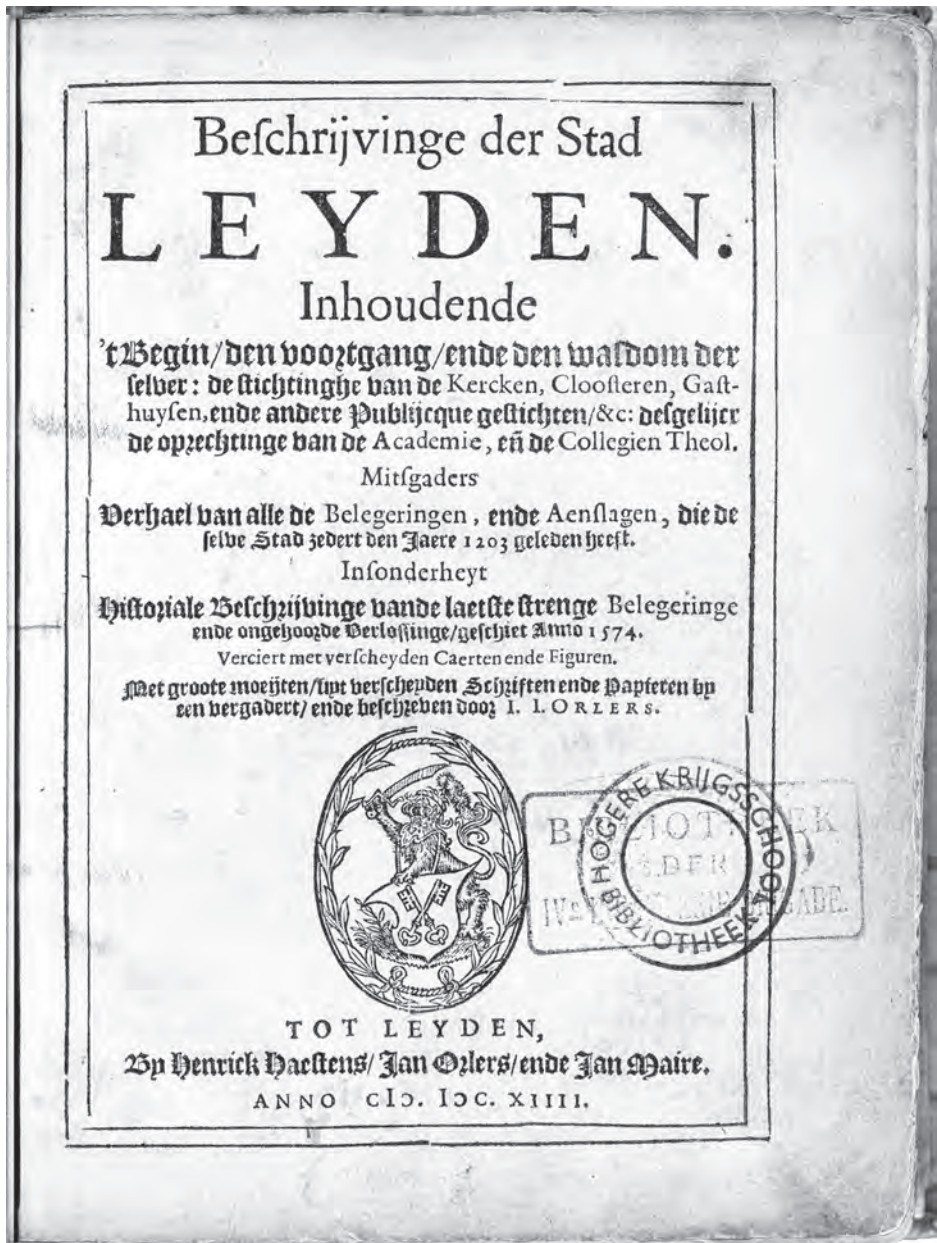
4 Bijvoorbeeld Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594) en Kock, *Historia* (1603-1604). De bibliografieën vermelden alleen de laatste: NH 161; BN 1656.

5 Pontanus, *Rerum et urbis* (1611); Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4v.

6 Velius, *Chroniick van Hoorn* (1617), p. 287-293.

7 Zie m.n. Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993).

8 Zie bijvoorbeeld Van der Woude, *Kronijcke van Alcaer* (1645); Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel, ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem* (1656); Avocaat, *Historie van den oorspronck, fondatie, ende voortganck der seer vermaerder zee ende koop-stadt Enchuyzen* (1660); Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn, ende de geschiedenissen van de stadt Goedereede* (1680).

Afb. 1 Titelpagina van Jan Orlers' beschrijving van Leiden (1614).

vanuit een groot aantal invalshoeken op een thematische manier. Vaak werd dat materiaal verdeeld over drie boeken die elk één van de drie hoofdonderwerpen behandelden: de chronologische geschiedenis, de historische topografie, en de stedelijke bestuursvorm. Wat dat precies betekent, blijkt het duidelijkst uit de stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus.

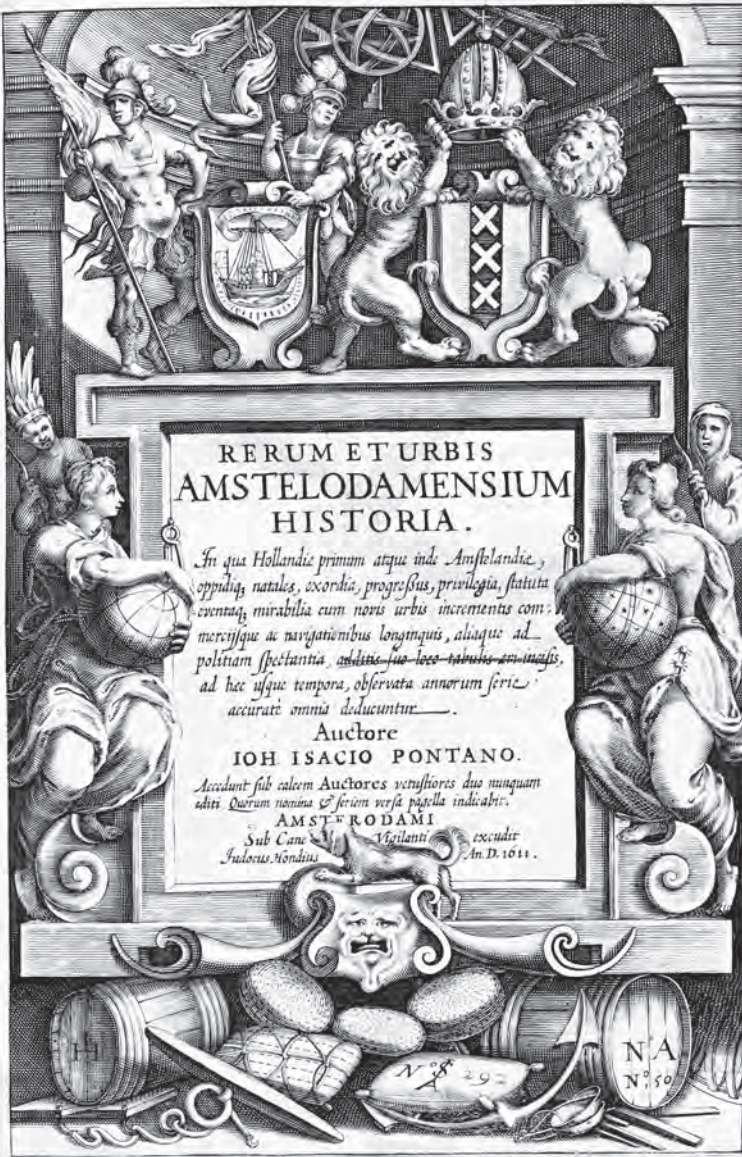
Orlers begint zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* met de historische topografie. Hij behandelt de ligging van de stad in het directe ommeland (Rijnland) en het gewest (Holland) en vervolgt met een stedenbouwkundige geschiedenis, die begint bij de stichting van de stad in een ver en Romeins verleden en dan een topografisch overzicht geeft van de oude stad en de daaropvolgende stadsvergrotingen. Dat overzicht mondt uit in een bespreking van het contemporaine Leiden, met aandacht voor de grenzen van de parochies, stadswijken en gebuurten, en een opsomming van de straten, wateren en poorten. Het volgende onderwerp betreft de gebouwen en instellingen. De burcht, het oudste gebouw van de stad dat mogelijk een rol had gespeeld bij haar stichting, staat voorop, maar wordt op de voet gevolgd door beschrijvingen van achtereenvolgens de kerken, kloosters, liefdadigheidsinstellingen en wereldlijke gebouwen zoals het stadhuis, gemeenlandshuis en prinsenhof, inclusief hun geschiedenis en relevante documenten. Het topografische deel wordt afgesloten met besprekingen van de universiteit en aanverwante instellingen, een hoofdstuk over het economische leven (met zijn markten, handel en industrie), en uitgebreide biografieën van Leidens beroemde mannen, waartoe Orlers ook de schilders rekende. In het tweede deel volgt dan een chronologische geschiedenis, die in het geval van Orlers niet een aaneengesloten verhaal behelst maar een reeks belegeringen waaronder de stad tussen 1203 en 1574 had geleden. Het derde en laatste deel handelt over de bestuursvorm en is voorzien van citaten uit privileges en keuren en bevat lange naamlijsten. Dit laatste deel had Orlers in 1614 wel gepland maar nog niet gerealiseerd. Het verscheen in 1641, toen de tweede, door Orlers zelf herziene druk van de pers kwam.⁹

Pontanus volgde in grote lijnen hetzelfde patroon, maar met enkele verschillen. Hij opent met een chronologische geschiedenis die niet alleen vertelt over de belegeringen en oorlogshandelingen, maar een aaneengesloten verhaal presenteert over de Hollandse en daarmee verbonden Amsterdamse geschiedenis die is ingedeeld volgens de regerende graven en gravinnen van Floris V (1254-1296) tot en met Filips II (1527-1598). Die traditionele kroniek wordt voorafgegaan door een korte bespreking van de ligging van de stad in het directe ommeland en het gewest, en van haar stichting en oude gedaante in zeven inleidende hoofdstukken. Die passages zijn voorzien van 'chorografische' kaarten van Holland en Amstelland en van een stadsplattegrond in vogelvlucht. Het historisch overzicht zelf beslaat twee lange hoofdstukken over de 'saken ende handelingen van die van Amsterdamme', waarin Pontanus wil aantonen 'hoe datse, door een lanc vervolch van jaren, tot dese [tegenwoordige] heerlickheit door voorspoet ende teghenspoet [...] allenskens opgheresen zy'.¹⁰ Het eerste deel is dus de aanloop tot het

9 Dat hij het derde deel over de bestuursvorm al in 1614 had willen opnemen, blijkt uit Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 20-21. Over Orlers' stadsbeschrijving, zie met name Verbaan, 'Aan de Theems' (2008) en 'Jan Janszoon Orlers' (2001).

10 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 21.

392 A-6

*Contahis (sp): Amstelodami Gerata,
et delevi q. pp. ...*

Afb. 2 Gegraveerde titelpagina van Johannes Pontanus' beschrijving van Amsterdam (1611).

tweede, dat is gereserveerd voor de historische topografie en dat dient om die huidige zegeningen onder woorden te brengen. Net als Orlers bespreekt hij eerst de religieuze en dan de wereldlijke gebouwen en instellingen en – na enkele overgangshoofdstukken – de laatste ontwikkelingen in wat hij Amsterdams Gouden Tijd noemt: de talloze ontdekkingsreizen die sinds 1594 tot het moment van schrijven in 1611 vanuit Amsterdam waren ondernomen (waaronder de overwintering op Nova Zembla en de Eerste Schipvaart naar Indië onder Cornelis de Houtman), de laatste topografische veranderingen (met name de stadsvergroting uit 1585 en de pas gerealiseerde nieuwbouw, zoals de Koopmansbeurs en de Zuiderkerk) en ten slotte de beroemde mannen ‘nae ’t vervolgh der jaeren ghestelt’.¹¹ Het derde, kortste en laatste deel bespreekt Amsterdams ideale bestuursvorm en geeft een lange lijst met stedelijke magistraten.

Kenmerken

Het gaat in dit boek om stadsbeschrijvingen volgens het hierboven geschetste model van Orlers en Pontanus. Dat soort beschrijvingen heeft een aantal kenmerken gemeen die het genre onderscheiden van andere teksten over de stad. Ook al lopen we hiermee misschien op de zaken vooruit, het is nuttig om enkele van die eigenschappen alvast nader te omschrijven en een korte blik te werpen op de aanpalende teksten voordat we de productie van stadsbeschrijvingen in de zeventiende-eeuwse Republiek overzien.

Om te beginnen schrijven Orlers en Pontanus over steden, niet over andere plaatsen zoals buitenverblijven, dorpen en vlekken. Van beschrijvingen van dergelijke plaatsen kan worden aangenomen dat ze andere literaire modellen volgden, zoals het hofdicht en de arcadia. De Zaanse antiquaar-historicus Hendrik Jacobsz Soeteboom publiceerde over zijn geboortestreek bijvoorbeeld *De Zaanlants Arkadia* (1658), waarin hij de historische topografie en geschiedenis van de Zaanstreek bespreekt, beginnend bij de Bataven en Cananefaten gevolgd door hoofdstukken over de Zaan en de dorpen. Soetebooms arcadia heeft de vorm van een gesprek tussen de oudheidkundige specialist Ambiorix en een klein gezelschap van twee Zaanse maagden en een jongeman die op verschillende dagen en op verschillende plaatsen in de vrije natuur bij elkaar komen om van gedachten te wisselen over de lokale geschiedenis. Een dergelijke vormgeving was zeer ongewoon voor de beschrijving van een stad. Het onderscheid tussen stad en niet-stad werd dan ook sterk aanvoeld.¹²

11 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 105-287. Ook in het tweede deel lijkt hij dus (globaal) voor een chronologische volgorde te kiezen. Volgens Pontanus begon Amsterdams Gouden Tijd kort na de Alteratie van 1578 toen Amsterdam eindelijk het juiste kamp koos (p. 105 en fol. *3r melden dat de Gouden Tijd nu respectievelijk 32 en 34 jaar duurt, het eerste deel eindigt in 1585, en het tweede begint in 1578 met de nieuwe bestemming van de kloostergebouwen en afkeurende woorden over het kloosterwezen). Zie ook Abrahamse, *De grote uitleg* (2010), p. 21 over de Gouden Tijd in Amsterdamse stadsbeschrijvingen. Over het denkbeeld van een Gouden Eeuw in het algemeen leze men onder meer Buyens, ‘Over edele tegenvoeters’ (2009), p. 51 in verband met Amsterdam, en Melissen, ‘De heedendaagse Goude-eeuw’ (1981-1982). Over motieven in de lof van Amsterdam: Snoep, ‘Verheerlijkt Amsterdam’ (1973).

12 Soeteboom, *De Zaanlants arkadia* (1658); HM 449c; NH 293; ST 525; Groot, ‘Achttiende-eeuwse arcadia’s’ (1985), p. 245-246. Wel had de grote filoloog, historicus en filosoof Justus Lipsius zijn *Lovanium* (1605) gegoten in de vorm van een dialoog tussen hemzelf en vier van zijn studenten die plaats vindt tijdens een wandeling rond de stad. In een brief van

Op dat onderscheid moeten we kort ingaan. De belangrijkste verschillen waren volgens de tijdgenoten het bezit van stadsrechten en stadsmuren of -wallen. Kenmerken die we tegenwoordig als typisch voor een stedelijke nederzetting zouden zien, telden nog niet, zoals een niet-agrarische economie, een hoge bevolkingsdichtheid, een compacte bebouwing, een stedelijke mentaliteit en levenswijze, en een karakter als centrale plaats voor het ommeland en schakel in een stedennetwerk.¹³ Stadsrecht – waarnaar in de stadsbeschrijvingen van het model Orlers-Pontanus altijd uitvoerig wordt verwezen – is het complex van rechtsregels dat op grond van een overeenkomst met de landheer binnen het territorium van de steden van kracht is en dat de stadsgemeenschap in een aantal zaken die in de privileges nauwkeurig worden omschreven, uitzondert ofwel ‘eximeert’ van het algemeen geldende landrecht. Een stad had op basis hiervan bepaalde bestuurlijke en juridische bevoegdheden (zoals een eigen bestuur en rechtspraak), ook al ressorteerde zij onder de vorst, namens wie de schout optrad. Stadsrecht definieert dus een rechts- en belangengemeenschap. Stadsmuren of -wallen daarentegen benadrukken de fysieke afzondering van het platteland. Ook hieraan werd een groot belang gehecht. De Italiaanse Antwerpenaar Lodovico Guicciardini, die in 1567 de zeventien Nederlanden beschreef in een omvangrijke *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* waarvan in 1612 een Nederlandse bewerking verscheen, noemde in die Nederlandse bewerking de versterkte nederzettingen ‘steden’, maar onversterkte nederzettingen met stadsrechten ‘vlekken’. De rest viel onder de categorie ‘dorpen’.¹⁴ Beide criteria zijn in de vroegmoderne tijd niet zonder problemen (sommige plaatsen met stedelijke kenmerken zoals Den Haag werden niet gezien als stad, terwijl er kleine nederzettingen waren met een overwegend agrarisch karakter zoals Goedereede die wel als zodanig werden erkend), maar wij volgen desondanks het toenmalige gebruik en rekenen alleen nederzettingen met stadsrechten en verdedigingswerken tot de steden.

Een tweede karakteristiek van de stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus is dat zij handelen over één enkele stad. Hierin onderscheiden hun publicaties zich van stadsbeschrijvingen die onderdeel vormen van een groter geheel. Het kan dan gaan om gewestelijke geschiedenissen of historisch-geografische beschrijvingen, zoals de inleidende opmerkingen over Gelderland en zijn steden in de *Veertien boeken over de Gelderse geschiedenis* (*Historiae Gelricae libri XIV*, 1639) van dezelfde Johannes Isacius Pontanus.¹⁵ Ook

11 januari 1606 aan zijn uitgever Balthasar Moretus noemde hij zijn werk eerder een lofzang dan een echte geschiedenis. Historische accuratesse en volledigheid wilde hij bewaren voor een later werk over de geschiedenis van Brabant. Maar aan de Brabantse Staten, die hem in november 1605 hadden gevraagd een geschiedenis van dat gewest te schrijven, liet hij desondanks weten dat zijn *Lovanium* een eerste stap in die richting was. Papy, ‘The use’ (2002); Lipsius, *Leuven*, ed. en vert. Papy (2000).

13 Lesger, ‘Stedelijke groei en stedensystemen’ (1993), p. 30–31; Kooij, *Stadsgeschiedenis* (1989), p. 7–9; Buursink, *Stad en ruimte* (1980), p. 31–37. Lees ook Stabel en Wagenaar, ‘Stadsgeschiedenis’ (2006); Kooij, ‘Het format van de stad’ (2002).

14 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 4–5 noemt ‘besloten ende bemuerde Steden’, ‘opene Vlekken die om heur ghesteltenisse ende vermogentheyt privilegie hebben van bemuerde Steden ende Vryheden oock met groote weerdicheyt’, en ‘dorpen’. De terminologie die Guicciardini zelf gebruikte is respectievelijk: ‘terre murate’, ‘terre che per le loro qualità et facultà hanno privilegio di terre murate o franche medesimamente con molte degnità’, en ‘villaggi’: Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 133.

15 Pontanus, *Historiae Gelricae* (1639); HM 387i en 444a; NH 254 en 281. In 1628 werd de stadsbeschrijving van Nijmegen als voorpublicatie apart uitgegeven. Deze editie telt 24 bladzijden: Pontanus, *Noviomagum* (1628); HM 387g; NH 255;

verschenen er soms korte stadsbeschrijvingen in boeken die zich verder niet bezighielden met de regionale geschiedenis. Sibrandus Gerritsz Vomelius (1573-1614) voegde aan zijn vertaling van het werk van de Romeinse historicus Sallustius Crispus uit 1613 bijvoorbeeld een korte beschrijving van Franeker toe en Adam Westerman († 1634), die in Franeker had gestudeerd, publiceerde een iets langere beschrijving van Stavoren, die ondanks de eigen titelpagina en paginering een onderdeel vormde van diens *Groote christelycke zee-vaert* (1625).¹⁶

Die teksten telden niet meer dan enkele tientallen bladzijden in klein formaat. De stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus vallen daarentegen op door hun grote omvang en gedetailleerdheid. De beschrijving van Orlers telt niet minder dan 422 dichtbedrukte bladzijden in kwartoformaat. De tweede druk uit 1641 had er bijna twee keer zoveel. De Latijnse editie van Pontanus omvat 291 bladzijden tekst in folioformaat, voorwerk en bijlagen niet meegerekend, terwijl de hoofdtekst van de Nederlandse vertaling 353 bladzijden telde in kwartoformaat.¹⁷

Een belangrijk punt is tevens dat Orlers en Pontanus hun boeken schreven in proza. Daarmee verschillen hun werken van berijmde geschiedenissen en stedendichten, die door het gebruik van de versvorm of hun primaire doelstelling te loven (in plaats van een gedetailleerde en op bronnenonderzoek gefundeerde beschrijving te geven) de stad toch op een andere manier behandelden. Tijdgenoten maakten in ieder geval een duidelijk onderscheid. De Utrechtse antiquaar Arnoldus Buchelius (1565-1641) somde in een brief uit 1615 of 1616 alle recent verschenen stadsbeschrijvingen en -kronieken op. Hij noemde wel de werken van Velius, Orlers en Pontanus, maar hij verzweg de berijmde *Historia* (1603-1604) van Enkhuizen door Pieter Pietersz Kock en het wellicht kort daarvoor verschenen gedicht op Haarlem (1616) van Samuel Ampzing.¹⁸ De titels zijn veelzeggend. Orlers en Pontanus noemden hun boeken een *beschrijving*, maar Ampzing publiceerde een *Lof van Haerlem* en predikant Franciscus Martinius (1611-1653) een *Camper lof* (1641).¹⁹

Een vijfde en laatste kenmerk is dat Orlers en Pontanus de stad bespreken in al haar complexiteit. Zoals we zagen presenteren zij hun materiaal in een thematisch gestruc-

Van Schevichaven, 'De wording' (1909), p. 364-365. Over de beschrijving van Arnhem: Van Bommel, 'Arnhem bij Pontanus en Van Slichthorst' (1995).

16 Vomelius, 'Een corte beschrijvinghe' (1613); HM 499a; ST 275; Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 19 en 187. De beschrijving telt 12 bladzijden. Westerman, *Een corte waerachtighe beschryvinge* (1625); HM 520a; NH 328; Van der Molen, 'Volkskundig materiaal' (1965); Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 19-20. De beschrijving telt 37 bladzijden.

17 Die omvang en gedetailleerdheid vinden we niet in apart uitgegeven onderschriften bij kaarten (waarop we later terugkomen) en excerpten uit een omvangrijker werk, zoals de beschrijving van Schoonhoven uit 1648 door stadssecretaris D.V. Stralen. Hij had de tekst geschreven voor het *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* (1649) van Joan Blaeu, maar deze bracht hem ook als aparte uitgave op de markt; dit pamflet telt niet meer dan vijf bladzijden tekst. Stralen, *Korte Beschryvinge* (1648); Blaeu, *Tooneel der steden* (1649), fol. 2Kr-v. Van Berkum, *Beschryving der stad Schoonhoven* (1762), fol. **2r kende de naam van de auteur en beide vindplaatsen. NH 24 meldt deze informatie niet.

18 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 170-174 en Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006) en Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616). De stedenlofbenadering kwam ook voor in proza, zoals in Bernard Altings *Historische lof-rede, ter eere van Groningen* (1650) waarin deze voormalig stadssecretaris een inderdaad weinig inhoudelijk gedetailleerd maar juist algemeen prijzend verhaal afsteekt. Altings lofrede moet waarschijnlijk worden begrepen als onderdeel van zijn campagne voor eerherstel nadat hij in 1644 oneervol ontslagen was vanwege drankmisbruik. HM 10d; NH 3.

19 Martinius, *Camper lof* (1641); Van Gelderen, 'De Camper lof' (2001); NH 196.

tureerde tekst waarin zij zowel historische, topografische als sociaal-maatschappelijke onderwerpen aan de orde stellen. Dat was een welbewust keuze, want het kon ook anders. We noemden reeds de stadskronieken waarin het materiaal niet thematisch maar chronologisch wordt gepresenteerd. Daarnaast waren er teksten die zich beperkten tot één bepaald aspect uit de stedelijke topografie of geschiedenis, of op één bepaalde gebeurtenis. Te denken valt aan plannen voor stadsuitbreidingen, zoals de *Bedencingen, over het uytlekken en vergrooten der stadt Haarlem* (1661) van bouwmeester Salomon de Bray (1597-1664), of publicaties over belegeringen en militaire veroveringen, zoals de *Gelegenthey van 's Hertogen-Bosch* (1630) van Pieter Bor (1559-1635) die het verhaal vertelt van de inname van de stad door Frederik Hendrik (1584-1647) in het jaar daarvoor.²⁰ Anders van opzet zijn ook publicaties die zich concentreren op de studie van de oudste geschiedenis van de stad alleen, zoals het erudiete en op archeologische vondsten gebaseerde *Nijmegen, stad der Batavieren (Oppidum Batavorum, seu Noviomagum, 1645)* van de predikant en verzamelaar van oudheden Johannes Smetius sr. (1590-1651). Zijn uitgangspunt is de reconstructie van de stad en haar beschaving in de oudheid, ook al besteedde hij ongeveer de helft van zijn boek aan het bewijzen van de continuïteit in de geschiedenis tot aan zijn eigen dagen. Volgens hem was de onafhankelijkheid die de Batavieren hadden genoten door hun bondgenootschap met de Romeinen tot in de zeventiende eeuw bewaard gebleven, onder meer in de status van Nijmegen als vrije rijksstad.²¹

Overzicht

In de zeventiende-eeuwse Republiek verschenen achttien stadsbeschrijvingen die deze kenmerken vertonen. Daarbij zijn vertalingen, heruitgaven en rooffdrukken niet meegerekend. Een lijst van deze stadsbeschrijvingen is te vinden in de bibliografie.²² Zoals te verwachten lag het overduidelijke zwaartepunt in het dominante gewest Holland en vooral in zijn belangrijkste steden: Amsterdam, Dordrecht, Haarlem en Leiden. Amsterdam was de onbetwiste koploper met niet minder dan zes stadsbeschrijvingen, op

20 De Bray, *Bedencing* (1661); NH 48. Andere teksten over stadsuitbreidingen: NH 198 en 206. Bor, *Gelegenthey van 's Hertogen-Bosch* (1630); HM 75; NH 40.

21 Smetius, *Nijmegen*, ed. Langereis e.a. (1999). Hierover ook: Langereis, 'Antiquitates' (2007), p. 74-78, en 'De oudste Nederlandse stad' (1993). Later zou Smetius' zoon Johannes nog een geïllustreerde catalogus van de Nijmeegse verzameling uitgeven (1678) en een stadskroniek: Smetius, *Nijmeegse oudheden*, vert. Nellissen (2004); Smetius, *Chronyc van de oude stadt der Batavieren* (1667). Vader Smetius publiceerde ook een historisch-geografische beschrijving van Nijmegen: Blaeu, *Toonmel der steden* (1649), fol. A11r-A3v. Andere voorbeelden van antiquarische beschrijvingen zijn het deels archeologische Picardt, *Korte beschryvinge* (1660) en het meer humanistisch-filologische Van Oudenhoven, *Haarlems wiegh* (1668).

22 Ik bespreek hier alleen de teksten die werden gepubliceerd. Handschriften blijven buiten beschouwing. Ook edities van oude manuscripten tel ik niet mee, zoals de beschrijving van Amersfoort die de rector van de Latijnse school Theodorus Verhoeven in 1648 voltooide en die postuum, samen met een anoniem kroniekje en aantekeningen van de editeur (dus als onzelfstandige publicatie), in 1693 door de Leidse hoogleraar Antonius Matthaëus werd uitgegeven. Verhoeven, 'Brevi rerum Amorfortiarum' (1693); HM 489a; NH 266; ST 621. Ook een beschrijving van Doesburg die in 1653 werd geschreven door stadssecretaris en stadsbestuurder Adam Huygen (1615-1682) valt om deze reden buiten de boot: ze verscheen honderd jaar later als Huygen, *Beschryving* (1753); HM 253; NH 145-146.

de voet gevolgd door Dordrecht waaraan drie keer een boek werd gewijd. Haarlem en Leiden kregen er elk twee. Aanzienlijke steden als Delft en Rotterdam (die relatief laat een eigen stadsbeschrijving kregen) en het veel kleinere Heusden (dat rond de eeuwhelft voor het voetlicht werd gebracht) moesten het doen met slechts één gepubliceerde stadsbeschrijving.

Het is opvallend dat in Holland beneden het IJ de stadsbeschrijvingen domineren, maar dat er in het Noorderkwartier alleen stadsgeschiedenissen verschenen: Enkhuizen kreeg twee stadskronieken en de steden Alkmaar en Hoorn ieder één. In 1604-1605 was de reeds genoemde kroniek van Hoorn verschenen van Theodorus Velius.²³ Zijn voorbeeld werd in 1645 gevolgd door de schoolmeester en rederijker Cornelis van der Woude (†1645) die een heel ouderwetse *Kronycke van Alckmaer* schreef en in 1660 volgde Enkhuizen met een traditioneel, onkritisch kroniekje dat wordt toegeschreven aan Hendrick Pietersz Avocaat (*1610), mogelijk kapitein van de WIC.²⁴ Avocaat kreeg in zage in papieren (die hij niet nader omschrijft) van het regentengeslacht Blauhulck. Dat geldt ook voor zijn opvolger, de geleerde predikant en geschiedschrijver Gerard Brandt sr. (1626-1685) en diens anoniem verschenen *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen* (1666). Brandts chronologische geschiedenis was geschreven ter begeleiding van een editie van de privileges van de stad en was dan ook stevig gegrondvest in de bronnen. In tegenstelling tot Velius liet hij de Hollandse context zoveel mogelijk achterwege en concentreerde hij zich op de stad alleen, en net als Velius laste hij een redelijk uitgebreide *Beschryving en lof der stad Enkhuisen in*, waarin plaats is voor de historische topografie en voor zeer uitgebreide naamlijsten van stadsbestuurders en -functionarissen.²⁵ Een stadskroniek verscheen ook in het uiterste zuiden van de provincie op het eiland Westvoorn (tegenwoordig Goeree). Daar kreeg het stadje Goedereede een rammelende geschiedenis van de landbouwer Hendrick Imansz van Dam (1650-1722?), die net als de Alkmaarse kroniek van schoolmeester Van der Woude doorspekt was met versregels en gedichtjes, die bij Van Dam overigens een gedeelte van de vertelling dragen.²⁶

Buiten Holland is de oogst mager. Het is een onverklaarbaar feit dat er in Zeeland geen activiteiten zijn waar te nemen. Mogelijk had men genoeg aan de zestiende-eeuwse *Chroniick van Zeelandt* die in 1644 opnieuw was uitgegeven door de Leidse hoogleraar Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653), ditmaal met uitgebreide beschrijvingen van de Zeeuwse steden.²⁷ In Gelderland werd verschillende malen gepubliceerd over Nijmegen, maar in de vorm van een kroniek en een oudheidkundige studie, niet in de vorm van een als zelfstandige publicatie verschenen stadsbeschrijving. Alle activitei-

23 Velius, *Chronijck vande stad van Hoorn* (1604-1605). Hierover: Velius, *Kroniek van Hoorn*, ed. Plekker, Resoort en Leek (2007); Vessem, 'Driehonderdvijftig jaar geleden' (1980); Heeres, 'Iets over Velius' (1959); Wijdenes, 'Dr. Theodorus Velius' (1935); Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842).

24 Van der Woude, *Kronijcke van Alckmaer* (1645). Hierover: Fasel, 'Alkmaar' (1969); Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892). Avocaat, *Historie* (1660). Hierover: Zilverberg, 'Een historie van Enkhuisen' (1984). Over de geschiedkundige activiteiten in Alkmaar raadplege men ook Vis, 'Kunst voor stad en burgerij' (2007), p. 326.

25 Brandt, *Historie* (1666). Hierover: De Vries, 'Geeraerd Brandt' (2002); Zilverberg, 'Gerard Brandt' (1968).

26 Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn* (1680).

27 Reygersbergh, *Dye cronijcke van Zeelandt* (1551); Reygersbergh, *Chroniick van Zeeland*, ed. Boxhorn (1644). In Boxhorns editie neemt de oorspronkelijke tekst 53 bladzijden in beslag en de beschrijving van de eilanden en steden 412 bladzijden.

ten werden bovendien gedragen door de reeds genoemde predikant Johannes Smetius sr. en diens gelijknamige zoon (1636-1701).²⁸ Iets dergelijks geldt ook voor Deventer in Overijssel: deze stad kreeg twee (strikt chronologische) stadskronieken maar geen stadsbeschrijving. De eerste was een uitvoerig en in het geleerde Latijn geschreven *Licht op Deventer (Daventriae illustratae, 1650-1651)* door de predikant en letterkundige Jacobus Revius (1586-1658) en de tweede was niet meer dan een *Korte chronycke (1688)* door predikant Arnold Moonen (1644-1711).²⁹ Werd er in het oosten van de Republiek mondsmaat gepubliceerd over slechts twee van de belangrijkste steden, in de noordelijke provincies kwam stadsbeschrijving noch -geschiedenis van de grond. Er is een korte kroniek van Coevorden in een omvangrijker werk over Drenthe en de noordoostelijke gewesten door de predikant Johan Picardt (1600-1670), er zijn enkele publicaties over het aloude Stavoren in Friesland (die net als het werk over Goedereede in het teken stonden van een vroegere bloei en een daaropvolgende neergang), en er zijn enkele publicaties over de stad Groningen, maar geen daarvan kwalificeert zich als stadsbeschrijving volgens de hier gehanteerde criteria.³⁰ Opvallend ten slotte is de aandacht in de Generaliteitslanden voor de steden Hulst en Den Bosch. Aan beide steden werden volgens de regelen der kunst vervaardigde stadsbeschrijvingen gewijd door respectievelijk de Hulstse burgemeester Jacob van Lansberghe (1656-1727) en de in (of rond) Den Bosch geboren predikant Jacob van Oudenhoven (1600/1601-1690). Beiden hadden evenwel sterke banden met Holland: Van Oudenhoven studeerde, woonde en werkte er sinds zijn twintigste levensjaar, en Van Lansberghe kwam weliswaar uit een Zeeuwse familie, maar was een geboren Hagenaar.³¹

In de decennia die onmiddellijk volgden op de publicatie van de Leidse stadsbeschrijving van Orlers en de Amsterdamse van Pontanus, kwam het genre slechts aarzelend op gang. Aanvankelijk kregen alleen Hollands eerste en tweede stad een eigen beschrijving: de beroemde arts en stadsbestuurder Johan van Beverwijck (1594-1647) publiceerde in 1640 een beschrijving van Dordrecht die zich dankzij de hulp van de oudheidkundige Buchelius vooral richtte op Dordrechts vroegste geschiedenis en zijn rol als wieg van het graafschap Holland, en Haarlem kwam voor het voetlicht in boeken door de reeds genoemde stadspredikant Samuel Ampzing in 1628 en door de gewezen vroedschap en voormalig rector van de Latijnse school Theodorus Schrevelius (1572-1649) in 1647.³² Pas na de Vrede van Munster bereikte het genre zijn eerste bloeiperiode,

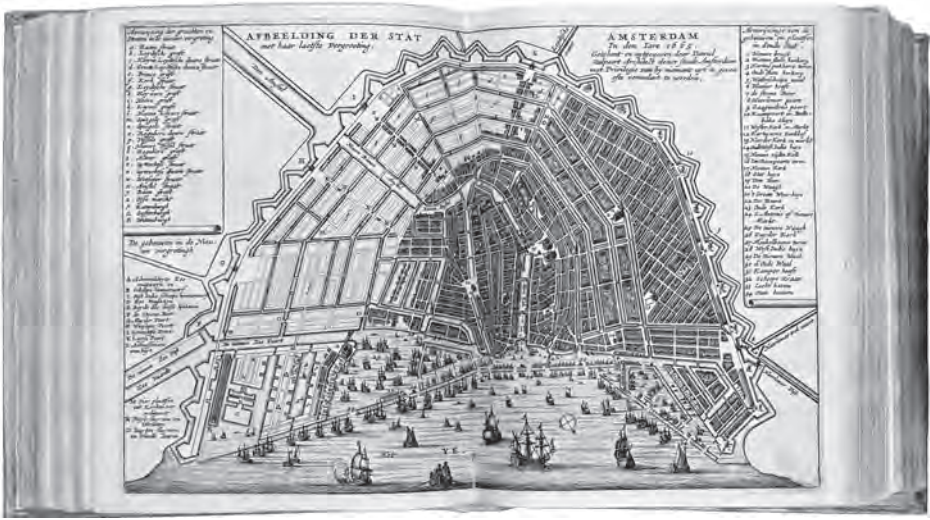
28 Smetius, *Oppidum Batavorum (1644)* en *Chronyck van de oude stadt der Batavieren (1667)*.

29 Revius, *Daventriae illustratae (1650-1651)* en Moonen, *Korte chronycke der stadt Deventer (1688)*.

30 Coevorden: Picardt, *Korte beschryvinge (1660)*. Stavoren: Westerman, *Een corte waerachtighe beschryvinge (1625)*; Soeteboom, *Op en nedergank (1647)*. Groningen onder meer: Emmius, *De agro Frisiae (1605)*; Altmg, *Historische lof-rede (1650)*; Warendorp, *Kort begryp (1662)*. In de inleiding tot zijn omvangrijke stedendicht uit 1662 noemt Warendorp alleen de teksten van Emmius uit 1605 en Altmg uit 1650 als zijn voorgangers (fol. A2r).

31 Van Lansberghe, *Beschryvinge (1687)*. Over hem: Annard, *Bestuur en bestuurders (1993)*; Maassen, 'Martinus en Jacobus van Lansberghe' (1985). Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 'sHertogen-bosche (1649)*. Over hem: Brien, 'Jacobus van Oudenhoven' (1987); Van Dijk, 'Jacob van Oudenhoven' (1969); Beermann, 'Eenige bijzonderheden' (1939).

32 Van Beverwijck, 't Begin van Hollant (1640). Hierover: Langereis, *Geschiedenis als ambacht (2001)*, p. 191-192 en 285-288; Baumann, *Johan van Beverwijck (1910)*. Ampzing, *Den lof van Haerlem (1616)* en *Het lof der stadt Haerlem (1621)* en *Beschryving ende lof (1628)*. Hierover: Langereis, *Geschiedenis als ambacht (2001)*, p. 189-191 en 282-285; Van Nierop, 'How to honour one's

Afb. 3 Kaart van Amsterdam met een overzicht van de staduitleg waartoe in 1662 was besloten (1665). Alle stadsbeschrijvingen van Amsterdam uit deze periode hadden zo'n kaart.

die moet worden geplaatst in de jaren 1660 en 1670. Alleen al van Amsterdam verschenen er in de drie jaar tussen 1662 en 1665 vier verschillende stadsbeschrijvingen en nog eens vijf her- en roefdrukken van precies dezelfde boeken.³³ Die Amsterdamse hausse was deels te verklaren uit het feit dat in 1662 werd besloten de grachtengordel door te trekken van de Leidsegracht tot aan de Nieuwe Vaart, voorwaar een ambitieus plan (afb. 3). Daardoor werden gevoelens van stedelijk zelfbewustzijn gestimuleerd, ook mede dankzij de bouw van het enorme stadhuis van Jacob van Campen (1596-1657), dat in 1655 was ingehuldigd maar pas in 1665 zou worden voltooid. Zowel stadsuitbreiding als stadhuis kreeg een belangrijke plaats in de stadsbeschrijvingen die nu verschenen. Maar er was zeker ook een algemeen Hollands klimaat waarin stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen goed gedijden. In 1660 en 1666 had Enkhuizen, zoals we zagen, twee

city' (1993); Spaans, 'Heimwee naar de middeleeuwen' (1989); Kurtz, 'Samuel Ampzing' (1974). Schrevelius, *Harlemum* (1647) en *Harlemias* (1648).

³³ De boeken waren geschreven door de blijspeldichter Melchior Fokkens, de Duitse letterkundige Philipp von Zesen, de medicus Olfert Dapper, en een verzamelbundel die was samengesteld door de koopman en stadsschouwburgregent Tobias van Domselaer: Fokkens, *Beschrijvinge* (1662); Dapper, *Historische beschrijving* (1663); Von Zesen, *Beschreibung* (1664); Van Domselaer (red.), *Beschrijvinge* (1665). Tussen 1662 en 1665 kwamen van deze vier werken niet minder dan negen drukken op de markt. Als tiende werk kan de Amsterdamse beschrijving van Isaac Commelin (1598-1676) gelden, die verscheen als afsluiting van de reisgids *Vranckryck en zijn steeden*, die was uitgegeven door zijn zoon Casparus (1662, p. 714-777). Commelin droeg bovendien bij aan de bundel van Tobias van Domselaer met hoofdstukken over het oude Amsterdam en de belangrijkste gebouwen. Die hoofdstukken waren in een kortere versie al eerder verschenen in de derde druk uit 1664 van het boek van Fokkens (die volgens N97 waarschijnlijk niet werd bezorgd door Fokkens, maar door Van Domselaer). Volgens Van Domselaer, *Beschrijvinge* (1665), fol. ^o4r had Commelin wel plannen voor een omvangrijke stadsbeschrijving, maar bleef het bij de genoemde hoofdstukken en de korte 'doch zeer bequaam alles aanroerende' beschrijving in de reisgids. Lees hierover: Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen' (1998); Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgechiedschrijving' (1985); Van Eeghen, 'Illustraties' (1974).

stadskronieken gekregen. Dordrecht volgde in 1666 en 1677 met niet minder dan twee stadsbeschrijvingen, respectievelijk door de hierboven genoemde predikant Jacob van Oudenhoven en door de touwverkoopster Matthijs Balen (1611-1691).³⁴ Delft kreeg in 1667 zijn eerste beschrijving door regentenzoon Dirck Evertsz van Bleyswijck (1639-1681) – die nu expliciet verwees naar een duidelijke traditie in den lande waarop de roemrijke stad Delft diende aan te sluiten –, en ten slotte kreeg Leiden in 1672 een beschrijving van de hand van stadsbestuurder en rechtsgeleerde Simon van Leeuwen (1625-1682).³⁵

Die ontwikkeling loopt parallel met die van het ‘stadsgezicht’ in de prent- en schilderkunst, waartoe men portretten van afzonderlijke gebouwen in hun directe omgeving rekent, alsmede portretten van de hele stad ‘als architectonische eenheid’. Dit genre bereikte zijn bloeiperiode in het derde kwart van de zeventiende eeuw.³⁶ Toen werden er bijvoorbeeld metersbrede wandkaarten en stadsprofielen uitgegeven voor Amsterdam, Delft, Den Haag, Rotterdam en Leiden, die waren voorzien van allerlei randwerk zoals de wapens van de heren bestuurders, portretten van gebouwen, plattegronden van de stad in het verleden, en afbeeldingen van dorpen die onder stedelijk gezag stonden. Dergelijke kaarten werden geïntroduceerd door Jodocus Hondius (1563-1612) in de jaren 1590 en waren gewijd aan een land of gewest. Ze waren vaak omgeven door de wapens of profielen van de steden en hadden soms een speciale titelstrook die erboven kon worden geplaatst, alsook een begeleidende tekst in boekdruk die eronder paste. Al die verschillende onderdelen werden op losse vellen gedrukt zodat de koper zijn eigen kaart kon samenstellen. Die werd dan ingelijst of op linnen geplakt en aan de muur gehangen. Pas rond 1643 werd deze formule ook toegepast op een stadsplattegrond, namelijk voor Groningen. Dat voorbeeld werd echter pas gevolgd in de jaren 1660. Toen hadden de figuratieve kaarten soms duidelijke banden met stadsbeschrijvingen.³⁷ De hiervoor genoemde *Korte besgryvinge van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* van Simon van Leeuwen dankte haar ontstaan aan de figuratieve kaart van Christaen Hagen (1667-1674). Het was aanvankelijk de bedoeling geweest dat Van Leeuwen een lovend onderschrift zou maken, maar zijn werk liep uit de hand: uiteindelijk werden de 593 – zij het kleine – bladzijden tekst in boekvorm gepubliceerd. Toch bleef er een relatie met Hagens kaart bestaan: Van Leeuwens illustraties waren deels gebaseerd

34 Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666). Balen, *Beschryvinge* (1677).

35 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680). Van Leeuwen, *Korte besgryvinge* (1672).

36 Over het stadsgezicht is weinig literatuur voorhanden: Van Suchtelen en Wheelock (red.), *Hollandse stadsgezichten* (2008); Bakker en Schmitz (red.), *Het aanzien van Amsterdam* (2007); Stapel, *Perspectieven van de stad* (2000); Van Lakerveld (red.), *Opkomst* (1977). Voor de definitie van het ‘stadsgezicht’: Bakker, ‘Conterfeitsels’ (2009), p. 34; Bakker, ‘De stad in beeld’ (2008), p. 10 stelt voor om de laatste categorie apart te classificeren als ‘stadsportret’. Wheelock, ‘Waerdigh om t’aanschouwen’ (2008), p. 19-20 wijst op de stedenlof, lands- en stadsbeschrijvingen als parallele genres van het stadsgezicht die eveneens een uiting zijn van ‘burgertrots’. Bakker, ‘Het imago van de stad’ (2007) gebruikt de stedenlof als handvat voor de interpretatie van het Amsterdamse stadsportret. Zie ook Peeters, ‘Het stadsbeeld verwoord’ (1984).

37 Over figuratieve kaarten onder meer: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 151; Groenveld, Penning en Stal, *Den Haag* (2007), p. 65-66; Dumas, *Haagse stadsgezichten* (1991), p. 222-226. De vroegste figuratieve kaart is van Groningen (ong. 1643), zoals Dumas beweert. Over deze kaart: Peters, ‘Caerte’ (1906). De figuratieve kaart van Amsterdam uit 1664 is dus niet ‘het vroegste voorbeeld van het genre’, zoals wordt verondersteld door Bakker en Schmitz, nr. 24 en p. 151. Daarna volgen kaarten van Den Haag (1664-1667), Leiden (1667-1675), Delft (1675-1678), Haarlem (1688-1689) en Rotterdam (1690-1695). Zie hierover ook: hoofdstuk 5.

op tekeningen die de glasschilder en tekenaar Abraham Torenvliet (1610/1615-1692) in 1670 maakte voor het randwerk van Hagens kaart.³⁸ Terzelfder tijd deed zich in Delft een vergelijkbaar geval voor. De grote figuratieve kaart (1675-1677) werd gemaakt onder leiding van stadsbestuurder Dirck Evertsz van Bleywijck, die al in 1667 het eerste gedeelte van een *Beschryvinge der stad Delft* had gepubliceerd. Toen in 1680 ook het vervolg verscheen, besloot Van Bleywijck beide delen te illustreren met gebruik van de koperplaten voor de kaart.³⁹

Teksten als onderschrift bij stadskaarten en -profielen hoorden tot een traditie die in ieder geval teruggaat tot het midden van de zestiende eeuw. Toen ging het nog om de combinatie van beeld en stedendicht. Hendrick Lodewijcksz van Haestens (ong. 1566-1629) publiceerde in 1599 bijvoorbeeld een plattegrond samen met een prospect van Rotterdam die werden vergezeld van een bijbehorend stedendicht in het Nederlands en Latijn.⁴⁰ Sinds de sluiting van het Twaalfjarig Bestand in 1609 maakte men in Amsterdam voorlopers van de latere figuratieve kaarten: grote stadsprofielen op vier bladen die samen ruim twee meter breed waren. Daarboven kon een titelstrook in houtsnede worden geplakt en daaronder een prozabeschrijving in 18 kolommen boekdruk. Dergelijke profielen werden gemaakt van steden binnen en buiten de Republiek, waaronder Amsterdam, Vlissingen, Deventer, Middelburg, Utrecht en Leiden.⁴¹ Vaak waren de teksten speciaal voor de wandkaarten geschreven. Zo heeft het grote profiel van Deventer uit 1615 door Claes Jansz Visscher (1587-1652) een Latijnse titel in houtsnede boven de afbeelding en eronder een Nederlandse tekst in boekdruk van rector Gualtherus Sylvanus (ong. 1573-1653) die zich richt 'Totten goetwilligen Aenschouwer' (afb. 4).⁴² Ook Dirck Davidsz Versyden (fl. 1626-1660) richt zich tot de aanschouwer van een combinatie van stadsplattegrond met stadsprofiel van Rotterdam uit 1623.⁴³

38 Opmerkelijk genoeg is er van deze opdracht aan Van Leeuwen geen spoor in de archieven te vinden. De kennis over de gang van zaken berust op mededelingen van Van Leeuwen zelf: Van Leeuwen, *Korte besgryving* (1672), fol. *2r en p. 5 en 195. Over Van Leeuwens boek en de tekeningen voor het randwerk van Hagens kaart: Groenveld e.a., *Leiden* (1997), p. 49-50; Pelinck, 'De kaart van Hagen' (1954), m.n. p. 123 n. 1. Torenvliet werd in 1670 betaald voor '8 teijckeningen van de stadts gebouwen om te stellen nevens de kaart van de stad' (GAL SAI 8768, bij fol. 100). Die tekeningen zijn bewaard gebleven in RAL PV 12513, 16782, 18414, 20193, 20194, 21880, 22804, 23481, 23482.

39 Zie hoofdstuk 5.

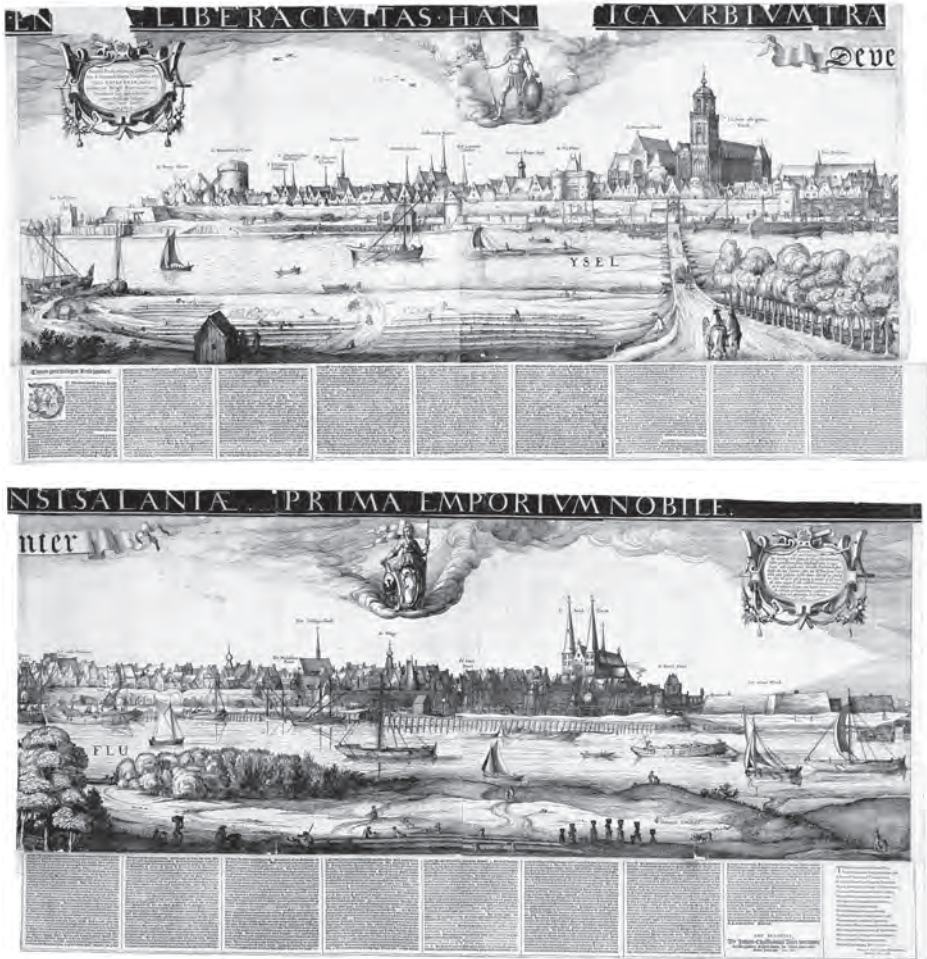
40 Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 45, 75-79, repertorium nr. 23-25, reproductie nr. 2; Ratsma, 'Henrick Haestens' (1995); Ratsma, *Rotterdam* (1984), nr. 4 (met reproductie). Eerdere voorbeelden voor het huidige Nederland zijn alleen bekend uit omstreeks 1550 (Deventer) en uit de jaren 1590 (Haarlem met gedichten van Karel van Mander), alle met een profiel in houtsnede. Het Deventerse profiel: zie hoofdstuk 2. De Haarlemse profielen: Rutgers van der Loef (ed.), *Drie lofdichten* (1911).

41 Lees hierover Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 120-123; Bakker, 'Kaarten, boeken en prenten' (1977); Van 't Hoff, 'Grote stadspanorama's' (1955).

42 Revius, *Licht op Deventer*, ed. en vert. Budé, Hartong en Heesakkers (1995-1998), boek 5 (1995), p. 116 n. 435; Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings*, dl. 38 (1991), nr. 128; Van 't Hoff (ed.), *Claes Jansz Visscher's stadsgezicht* (1961); Van 't Hoff, 'De oude afbeeldingen' (1957), p. 75-76; Van 't Hoff, 'Grote stadspanorama's' (1955), p. 101-102; Lutgard, *Vijf eeuwen Deventer* (1949), 44-48; Van Doorninck, 'Gualtherus Sylvanus' (1874), p. 8. Het profiel dateert van 1615 en de stadsbeschrijving van 1616. De Deventer uitgever Jan Christianus kreeg in dat laatste jaar 107 gulden en 4 stuivers voor zijn dedicatie aan het stadsbestuur en de 21 exemplaren die hij aan dat bestuur had geschonken. Bijna honderd jaar later werd de tekst voor het eerst herdrukt, met weglating van de aanspreking aan de toeschouwer: Gualtherus Sylvanus, 'Beschryvinge der stad Deventer', in: Moonen, *Korte chronyke* (1714). De opgaven in HM 463a en NH 204 zijn incorrect.

43 Versyden, *Beschryvinghe der stad Rotterdam* (1942). Hierover: Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 46-48 en nr. 43;

Afb. 4 Profiel van Deventer met een titel in houtsnede en een stadsbeschrijving in boekdruk (1615-1616). Dit soort profielen werd gepubliceerd sinds het Twaalfjarig Bestand. Ze waren de voorlopers van de figuratieve kaarten.

Toch hadden de teksten eveneens een zelfstandige waarde. Meer dan eens werden de onderschriften bij kaarten opgenomen in een groter werk of uitgegeven als zelfstandige publicatie in pamfletvorm. Dat was bijvoorbeeld het geval met de twaalf bladzijden lange *Beschryvinge der stad Utrecht* (1685) van stadsbestuurder Cornelis Booth (1605-1678), die oorspronkelijk in 1648 was verschenen onder een grote kaart van Herman Saftleven (1609-1685) die boven en onder was voorzien van twee stadsprofielen en aan de zijkan- ten van een reeks topografische prenten. Elk spoor van deze wandkaart is echter zoek.⁴⁴

Ratsma, 'Grootschalige stadsplattegronden' (1994), p. 221-225; Ratsma, Rotterdam (1984), nr. 5; Nijhoff, Bibliographie, ed. Van Hattum (1953), nr. 308 en bij nr. 27; Bodel Bijenhuis, Topografische lijst (1862), nr. 1170.

44 Booth, *Beschryvinge der stad Utrecht* (1685). Hierover: Donkersloot-de Vrij, Utrecht (1990), nr. 7; HM 73a; Donkersloot-

Na de opleving in de jaren 1660 en 1670 luwde de storm even snel als dat hij opgekoemen was. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw verscheen nog een drietal beschrijvingen van respectievelijk Hulst, Amsterdam en Rotterdam, maar het boek over Amsterdam was eigenlijk een grondig herziene druk van een eerder verschenen werk.⁴⁵ Pas in de achttiende eeuw barstte de storm weer los. Vanuit zijn vooral Hollandse basis verspreidde het genre zich als een olievlek over de andere provincies van de Republiek, waarbij eerst de oostelijke provincies en dan de noordelijke volgden. Hoewel het genre verder evolueerde en bijvoorbeeld steeds meer aandacht schonk aan de geschiedenis en staatsinrichting, is het grondpatroon dat werd geïntroduceerd door Orlers en Pontanus nog altijd herkenbaar.⁴⁶

In de Zuidelijke Nederlanden lagen de kaarten anders. Zoals we zagen, verschenen de boeken in het noorden altijd in het Nederlands. Wel publiceerde men een enkele keer in het Latijn, zoals Pontanus over Amsterdam (1611) of Schrevelius over Haarlem (1647), maar dan kwam er snel een Nederlandse vertaling op de markt. In de Zuidelijke Nederlanden was dat omgekeerd. De officiële geschiedschrijver van de aartshertogen Jean-Baptiste Gramaye (1579-1635) publiceerde in 1607 bijvoorbeeld een Latijnse geschiedenis van Mechelen. Bij wijze van uitzondering en pas zestig jaar later verscheen ook een Nederlandse vertaling. De tekst vormde toen onderdeel van de hagiografie van Rombout, de patroonheilige van de stad, die was samengesteld door de bisschop van Namen. Zij diende, blijkens de titelpagina, 'tot verlichtinge ende beter verstaenbaerheyt van het Leven ende Mirakelen van den H. Rumoldus Patroon der selver Stadt.' Dat is tekenend, want de stadsbeschrijvingen sloten aan bij de contrareformatorische politiek van de koning en aartshertogen. Veel Zuid-Nederlandse stadsbeschrijvingen besteedden dan ook uitgebreid aandacht aan de kerken, kloosters, abdijen, heiligen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en legden dus andere accenten dan in de Republiek. De reeds genoemde beschrijving van Mechelen door Gramaye bestaat bijvoorbeeld uit drie boeken van ongeveer gelijke omvang over respectievelijk de fysieke stad inclusief haar naam, het stadsbestuur met de stadsbevolking, en de kerkelijke aangelegenheden met hoofdstukken over onder meer de patroonheilige, de kerken, de kloosters en de kapellen. De beschrijvingen van Dendermonde uit 1612 door David Lindanus (ong. 1570-1638) en uit 1646 door Jacobus Maestertius (1610-1658) bevatten een vergelijkbare driedeling: een 'Beschryvinge vande Stadt', een bespreking 'Vande Geestlijcke saecken' en een uitgebreide behandeling 'van 't Landt' dat onder Dendermonde ressorteerde. Een dergelijke nadruk op de kerkelijke aangelegenheden treffen we in Noord-Nederlandse stadsbeschrijvingen zeker niet aan. Een laatste punt van verschil is dat vooral officieel door de koning of aartshertogen benoemde auteurs

de Vrij, *Kaarten van Utrecht* (1989), p. 15; NH 37-39.

45 Van Lansberghe, *Beschryvinge* (1687); Commelin (ed.), *Beschryvinge* (1693); Van Spaan, *Beschryvinge* (1698). Casparus Commelins boek was een herdruk van de verzamelbundel van Van Domselaer (red.), *Beschryvinge* (1665), maar met een groot aantal veranderingen en toevoegingen die Commelin zowel in het woord vooraf opsomde als in de tekst zelf aangaf. Doordat deze herdruk deels beruiste op nieuw onderzoek door een nieuw persoon, heb ik het boek als aparte stadsbeschrijving in de bibliografie opgenomen.

46 Zie Roelevink, 'Perkamenten blindgangers' (1988). Het hoogtepunt bereikt de stadsbeschrijving in de jaren tussen 1760 en 1785, op het moment dat ook de eerste officiële stadsgeschiedschrijvers worden benoemd (zie hoofdstuk 4).

publiceerden: in 1605 verscheen wel de beschrijving van Leuven door de officieel benoemde geschiedschrijver Justus Lipsius (1547-1606), maar de geschiedenissen van die stad door de hoogleraren Johannes Molanus (1533-1585) en Petrus Divaeus (1536-1581) bleven onuitgegeven. De oogst in het zuiden is daarom kleiner en bovendien anders dan in de Republiek.⁴⁷

Maatschappelijke context

Met dergelijke grote aantallen stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen in de zeventiende eeuw hoorden de steden in de Republiek, en met name de steden in Holland, tot de meest beschreven steden van Europa. Voor stadsbeschrijvingen was het klimaat uitermate gunstig.⁴⁸ Ten eerste had de Republiek de hoogste verstedelijgingsgraad van Europa. Die verstedelijking was geconcentreerd in de provincie Holland: volgens de census van 1622 woonde maar liefst 53,9% van de Hollanders in een van de achttien stemhebbende steden en Den Haag. De belangrijkste stad was toen Amsterdam (104.932), op afstand gevolgd door Leiden (44.745) en Haarlem (39.455). Beduidend kleiner waren Dordrecht, Delft en Rotterdam met ongeveer 20.000 inwoners en Gouda met ongeveer 15.000. In het Noorderkwartier gaven Enkhuizen (20.967), Hoorn (14.139) en Alkmaar (12.147) de toon aan.⁴⁹

Die steden vormden bovendien een hecht netwerk. Er was geen dominant stedelijk centrum dat de dienst uitmaakte op politiek, economisch of cultureel vlak, zoals Londen en Parijs, ook al had Amsterdam grote aantrekkingskracht. Wel was er een flink aantal middelgrote steden die dicht bij elkaar lagen en met elkaar verbonden waren door een fijnmazig netwerk van meren, rivieren en (vooral sinds de vroege jaren '30)

47 Gramaye, *Historiae et antiquitatum* (1607); Gramaye, *Historie der antiquityten* (1667) samen uitgegeven met Van Wachendonck, *Het leven* (1667); Lindanus, *De Teneraemonda* (1612); Maestertius, *Beschryvinge vande stadt ende landt van Dendermonde* (1646); Lipsius, *Leuven* (2000). Veel zuidelijke stadsbeschrijvers grepen terug naar het voorbeeld van Guicciardini, die de zuidelijke steden uitvoeriger had geprezen dan de noordelijke, en wiens werk kon worden gebruikt om een ononderbroken continuïteit met het katholieke, Habsburgse verleden te suggereren. In de Noordelijke Nederlanden wilde men juist de opstand tegen Filips II en het bestaan van de nog piepjonge Republiek rechtvaardigen. Dat bracht een andere visie op de geschiedenis teweeg, wat resulteerde in het leggen van andere accenten in chorografieën en stadsbeschrijvingen. Met dank aan R. Esser. Zowel de studie als de bibliografie van de Zuid-Nederlandse stadsbeschrijvingen is een desideratum. Opmerkingen met betrekking tot de zestiende en zeventiende eeuw vindt men onder meer bij Esser, 'Flandria illustrata' (2009); Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006), p. 338-342, waarop mijn bespreking van Gramayes stadsbeschrijving en de verschillen met Noord-Nederlandse boeken deels steunt; Benz, *Zwischen Tradition und Kritik* (2003), p. 219 en 321-333; Papy, 'The use of medieval and contemporary sources' (2002); Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), m.n. p. 132-135; Van Houtte, 'Geschiedschrijving' (1980); Arnould, *Historiographie de la Belgique* (1947), p. 31-55; Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving (1941/1981)* en 'Het ambt' (1941/1981).

48 Zie Sweet, 'Provincial culture' (2002) voor omstandigheden waaronder het genre gedijt, en Esser, 'Schwierige Ver gangenheit' (2003), Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), en Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985) voor oorzaken van de plotselinge opkomst van het genre der stadsbeschrijvingen.

49 Van Dillen, 'Summiere staat' (1940). Zie voor demografische en economische ontwikkelingen: Groenveld, 'Het economisch leven' (2008); Zappéy, 'Het economisch leven' (2008); Lucassen, 'Holland, een open gewest' (2002); Tielhof, 'De economische ontwikkeling' (2002); De Vries en Van der Woude, *Nederland* (1995); Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), dl. 1, p. 107-121.

trekvaarten dat een intensief personen- en goederenverkeer mogelijk maakte. Iedere stad had bovendien zijn eigen specialisatie in een tak van handel of nijverheid. Zo was Amsterdam afhankelijk van de overzeese handel en Dordrecht van de binnenvaart en concentreerde Leiden zich op de productie van wollen stoffen en moest Haarlem het hebben van linnen.⁵⁰ Binnen dat netwerk waren de steden elkaars concurrenten. De rivaliteit tussen de steden, die ieder in hun particularistische streven het eigen belang verdedigden op politiek, economisch en cultureel terrein, was niet van de lucht. Die rivaliteit kon zelfs leiden tot gewapende conflicten, vooral als er economische belangen op het spel stonden.⁵¹

Die situatie vond haar weerslag in het staatsrecht en de politiek. Sir William Temple (1628-1677), die tussen 1668 en 1670 de Engelse ambassadeur in de Republiek was, schreef in zijn *Observations upon the United Provinces* (1673) dat ieder gewest 'is [...] composed of many little States or Cities, which have several marks of Sovereign Power within themselves, and are not subject to the Sovereignty of their Province'.⁵² Die opmerking was misschien niet helemaal juist, maar de steden hadden wel een grote invloed op het stedelijke ommeland doordat zij soms heerlijkheden hadden opgekocht en plattelandsbesturen konden benoemen. Ook rijke patriciërs schaften dergelijke ambachtsheerlijkheden aan. Daarnaast trachtten de steden de plattelandsnijverheid aan banden te leggen om de eigen industrie en stedelijke markten te bevorderen. Sinds de Opstand, waarin juist de steden een essentiële rol hadden gespeeld, was het staatsbestel bovendien dermate gedecentraliseerd dat de steden deelhebbers waren geworden van de soevereiniteit. In de meeste Provinciale Staten hadden zij dan ook een belangrijk woord. In de Staten van Holland waren achttien steden vertegenwoordigd, terwijl de ridderschap er één stem had, die overigens niet van invloed was gespeend. In de oostelijke gewesten waren de stemmen voor steden en ridderschap veel evenwichtiger verdeeld en had de lagere adel ook een zekere invloed behouden in veel stadsbesturen. Toch hadden de steden ook hier een relatief grote autonomie en een politieke invloed en verantwoordelijkheid die de stadsgrenzen verre oversteeg.⁵³

Daar komt nog bij dat de steden juist aan het begin van de zeventiende eeuw een stormachtige economische, demografische en topografische groei doormaakten.⁵⁴ De

50 Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 317-323; Stol, 'De leeuw en zijn longen' (2002), p. 124-125; Frijhoff en Spies, 1650 (1999), p. 137-225; Lesger, *Hoom als stedelijk knooppunt* (1990); Hohenberg en Lees, *The Making of Urban Europe* (1985); De Vries, 'Barges and capitalism' (1978).

51 Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen* (1998); Frijhoff, 'What is an early modern university' (1998); Aten, *Als het gewelt comt* (1995); 't Hart, 'Intercity rivalries' (1994); Blaas en Van Herwaarden, *Stedelijke nijver* (1986); De Vries, *Amsterdam Rotterdam* (1965).

52 Temple, *Observations* (1673), p. 75. In zijn bespreking van de staatsinrichting begon hij dan ook bij 'the Freedom of the Cities', niet bij de stadhouder, de gewesten en de unie.

53 Groenveld en Leeuwenberg, 'Staat en bestuur in de Republiek' (2008); Mout, 'De maatschappelijke verhoudingen' (2008); Groenveld, 'De sociaal-culturele verhoudingen' (2008); Groenveld, *Regeren in de Republiek* (2006); Prak, *Gouden Eeuw* (2002); 't Hart, 'Town and country in the Dutch Republic' (2001); Price, *Dutch Society* (2000) en *The Dutch Republic* (1998) en *Holland and the Dutch Republic* (1994); Frijhoff en Spies, 1650 (1999); 't Hart, *The Making of a Bourgeois State* (1993); Koopmans, *De Staten van Holland* (1990); Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984); Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, ed. Colenbrander (1922).

54 Prak, *Gouden Eeuw* (2002), p. 260-273.

bevolking van Amsterdam verviervoudigde en die van Leiden en Haarlem verdrievoudigden in de loop van de zeventiende eeuw, vooral door de toestroom van immigranten uit het Oosten en Zuiden, wat de stedelijke samenleving uiteraard compliceerde.⁵⁵ De grootste steden kregen vroeg of laat dan ook te kampen met ruimtegebrek en waren genoodzaakt tot uitleg of smeedden daartoe plannen. Overal heerste een enorme bouwwoede: nieuwe stadhuizen, overheidsgebouwen, bedrijfsterreinen en woningen rezen als paddenstoelen uit de grond.⁵⁶ Plannen voor een nieuwe stadsuitleg waren vaak een directe aanleiding voor een stadsbeschrijving, niet alleen in het Amsterdam van de jaren 1660. Pontanus' boek over Amsterdam uit 1611 is ongetwijfeld geïnspireerd op de stadsuitleg waartoe de magistraat in 1609 besloten had, en Orlers' beschrijving van Leiden uit 1614 wijst vol trots op de stadsuitleg van 1611.⁵⁷ In hun boeken bespraken zij bovendien niet alleen de nieuwe openbare gebouwen zoals de nieuwe gevel van het Leidse stadhuis of de Amsterdamse koopmansbeurs, maar prezen zij ook in lange hoofdstukken de economische bloei. Zo wijdt Orlers uit over de Leidse lakennijverheid en last Pontanus een uitvoerige beschrijving van de ontdekkingsreizen in die door de stad waren georganiseerd en die Amsterdams centrale positie in de overzeese handel moesten illustreren.⁵⁸ De politieke macht werd bevestigd door de stad een plaats te geven als heersend centrum over een direct ommeland en als essentieel onderdeel van het gewest.⁵⁹ En de stedelijke autonomie werd gestaafd aan privileges die de graven, hertogen en heren hadden verleend, de keuren die de magistraat had uitgevaardigd en lange lijsten van burgemeesters, schepenen en andere functionarissen, die op een oude, respectabele traditie vol continuïteit wezen. Daarbij gaven zij 'een voor de gemeenschap herkenbaar en vastliggend beeld van het goed georganiseerde sociale stadsleven met zijn liefdadigheidsinstellingen en soepel functionerende regering.'⁶⁰ Zo werd de nieuw verworven autonomie en politieke status voorzien van een uitleg en een rechtvaardiging in een historisch kader.

De interstedelijke rivaliteit ten slotte was als zodanig misschien geen prominent thema in de stadsbeschrijvingen, zoals wel eens is geconstateerd, maar fungeerde ongetwijfeld toch als aanleiding om over de stad te publiceren.⁶¹ Rivaliteit roept immers op tot zelfdefinitie en navolging, en stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen zullen zeker hebben gefungeerd als statussymbool. Toen de bakker Gerrit van Spaan (1651-1711), au-

55 Groenveld, 'Het economisch leven' (2008); Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers* (1999); Lourens en Lucassen, *Inwoner-aantallen* (1997); Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie' (1987), *Zuid-Nederlanders in de Republiek* (1985); 'Brabantse blaaskaak' (1985), *De Zuidnederlandse immigratie* (1976); Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), dl. 1, p. 107-121.

56 Taverne, *In 't land van belofte* (1978).

57 Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 137-139; Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 105; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 220. Pontanus geeft de voorgenomen stadsuitleg op de bijgevoegde plattegrond zelfs aan met stippellijnen. Over de Amsterdamse stadsuitleggen uit de zeventiende eeuw leze men Abrahamse, *De grote uitleg* (2010).

58 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176-198. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 159-268. Hierover: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 140; Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 113.

59 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 104-106.

60 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 109.

61 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 105; Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), p. 270.

teur van burleske reisteksten, schelmenromans en een ‘vermakelijk en burlesk’ vertelde stadsbeschrijving,⁶² als motief voor het samenstellen van zijn *Beschrijvinge der stad Rotterdam* (1698) noemde dat andere steden ‘welke op geene stukken na by Rotterdam te pas komen’ al vergelijkbare stadsbeschrijvingen hadden gekregen maar ‘zoo een magtige en konsiderabile Stad, als Rotterdam’ nog niet – ‘een Stad, zegge ik, die geheele eeuwen het vuer des oorlogs niet alleen heeft moeten uitstaan, maar ook de allerglorieuste daden van alle de Hollandsche Steden heeft uitgevoerd’, zal hij sentimenten hebben verwoord die ook elders opgeld deden.⁶³ Zoals we eerder zagen, had de Delftse stadsbeschrijver Van Bleyswijck in 1667 dezelfde motieven genoemd: hij wist dat Delft ‘beter en rijckelijker een particuliere Beschrijvinge meriteerde, als veele anderen die albereyts daer van waren voorsien’.⁶⁴ In die opmerkingen van Van Spaan en Van Bleyswijck proeven we een sterk stedelijk zelfbewustzijn, dat in alle stadsbeschrijvingen werd onderstreept door soms omvangrijke betuigingen van ‘de vierighe affectie en toegenegentheyt, die altijd en van kindts-been af in het diepste van myn hert begraven lagh’⁶⁵ voor de ‘Vaderlicke Stad’, waarbij doorgaans werd verwezen naar uitspraken van Ovidius en Tacitus die de natuurlijke en aangeboren liefde voor de geboortestad voorop stelden.⁶⁶ Het is deze stentrotts waaraan in stadsbeschrijvingen uitdrukking wordt gegeven.

Productie

Voor welke prijs gingen deze stadsbeschrijvingen over de toonbank en in welke oplage werden ze geproduceerd? Helaas ontbreken zo goed als alle gegevens, maar soms vangen we een glimp op die ons in de goede richting wijst, zeker als we ook kijken naar gebiedsbeschrijvingen met een belangrijke stedelijke component en naar stadskronieken. Contacten van auteurs, boekdrukkers en boekverkoper-uitgevers met de stedelijke overheid zijn de belangrijkste bron.

Opvallend goed zijn we geïnformeerd over Ubbo Emmius’ beschrijving van stad en provincie Groningen uit 1605, een klein en niet-geïllustreerd boekje van 19 vellen papier, gevouwen in octavo. *Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen* (*De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam fl. deque urbe Groninga*) was opgedragen aan stadhouder Willem Lodewijk (1560–1620) en aan de gewestelijke staten en wilde primair de regio beschrijven, maar bestond desondanks voor een zeer belangrijk deel uit een beschrijving van de stad. Bovendien werd de publicatie van het boek een stedelijke aangelegenheid. Blijkens bewaard gebleven aantekeningen van de auteur zelf ontving Emmius 50 exemplaren van ’s stads officiële boekdrukker Gerard Ketel (fl. 1600–1605), waaronder 20 gratis exemplaren ‘voer mijn arbeit gegeven’ en 30 exemplaren die hem 8 stuivers het stuk

62 Over Van Spaan en zijn stadsbeschrijving: Leemans, *Het woord is aan de onderkant* (2002), p. 189–191, het citaat op p. 190; Frijhoff, ‘Identiteit verteld’ (1996).

63 Van Spaan, *Beschrijvinge* (1698), p. 4.

64 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), fol. *** 1r.

65 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), fol. D4v.

66 Orlers, *Beschrijvinge*, 1614, fol. *2r. Hierover: Groenveld, ‘Natie en patria’ (1999); Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999); Van Nierop, ‘How to honour’ (1993), p. 277–278.

kosten. Emmius liet 21 exemplaren inbinden (waarvan de kosten wederom 8 stuivers het stuk waren) en schonk er 18 aan de stadsraad. De totale oplage was 200.⁶⁷

Een vergelijkbaar beeld treffen we aan in Deventer. Jacobus Revius kreeg in 1650 300 gulden voor de dedicatie van zijn omvangrijke Latijnse stadskroniek aan het stadsbestuur en de Leidse boekverkoper-uitgever Pieter Leffen (fl. 1649-1666) kreeg 750 gulden voor niet minder dan 200 door het stadsbestuur bestelde, ingebonden exemplaren die onder de zittende leden van de magistratuur werden verdeeld en waarvan het resterende gedeelte was bestemd voor toekomstige bestuurders. Zij werden er nog in 1659 en 1660 op gewezen dat zij een exemplaar bij de thesaurier konden afhalen. De kosten van de magistratuursexemplaren (die niet alleen gebonden waren maar ook kopergravures bevatten) waren dus 3,75 gulden ofwel 75 stuivers per stuk.⁶⁸

Een minder groot debiet was te verwachten in het dunbevolkte Drenthe. De Coevordense predikant Johan Picardt (1600-1670) publiceerde een werk dat hij zijn *ronijk* noemde en dat bestond uit een eerste gedeelte over de oudheden van noordoost Nederland (waarin hij de hunebedden bespreekt en veronderstelt dat ze zijn gebouwd door reuzen), een tweede gedeelte met een kroniek van het gewest Drenthe en een derde gedeelte met een korte geschiedenis van de stad Coevorden. Picardt legde het manuscript in 1650 ter goedkeuring voor aan de Drentse Staten, maar om onbekende redenen zou het boek pas in 1660 verschijnen in een oplage van 125 exemplaren. Picardt had bij de Amsterdamse drukker Tymon Houthaek (fl. 1647-1664) 100 exemplaren besteld voor een rijksdaalder per stuk – bij die prijs zullen de zeventien losse gravures zijn inbegrepen – en hij zou nog eens 25 in perkament gebonden en op snee vergulde presentexemplaren ontvangen. De honderd exemplaren zou hij na ontvangst direct doorsturen naar de ‘onderscheydelicke Collegien in de Nederlandsche provintien’ aan wie hij het boek had opgedragen (het eerste deel aan Friesland, Overijssel en Groningen en het tweede deel aan Drenthe). Na een week of zes zeven zou hij dan de drukker kunnen betalen. Maar Houthaek weigerde, ‘seggende sijne penningen soo lange niet te kunnen missen’. Dit is vermoedelijk het punt waarop het stadsbestuur van Coevorden in de bres sprong: op verzoek van Picardt stelde het zich borg voor honderd rijksdaalders om Picardts boek te kunnen drukken. Bovendien vond de transactie niet langer plaats met drukker Houthaek, maar met de eveneens in Amsterdam gevestigde uitgever Gerrit van Goedesberg (fl. 1648-1670), die de boeken uiteindelijk in november 1660 aan Picardt leverde.⁶⁹

In Holland mogen we doorgaans minstens even hoge prijzen verwachten als bij Picardt en Revius (zeker als de stadsbeschrijvingen waren geïllustreerd met kopergravures), maar oplagecijfers die de 200 exemplaren overtreffen. Dat geldt in ieder geval voor Orlers’ boek over Leiden. Orlers had een aantal exemplaren van zijn stadsbeschrijving

67 Waterbolck, ‘Ubbo Emmius’ beschrijving’ (1989), p. 9. De vellen papier zijn geteld volgens de katernsignaturen van zowel *De agro frisiae* als het daartoe behorende *Series consulum* in Emmius, *De agro Frisiae* (1605).

68 Weekhout, *Boekencensuur* (1998), p. 250; Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius* (1895), p. 243.

69 Gerding, *Johan Picardt* (1997), p. 63-68; Gratama, ‘Nog iets’ (1890). We kennen deze gang van zaken omdat Goedesberg anderhalf jaar later schreef aan het Coevordense bestuur dat hij het geld nog steeds niet van de auteur ontvangen had; we weten evenwel dat de auteur in ieder geval van de Staten van Drenthe (200 gulden) en Groningen (100 gulden) bedragen kreeg uitbetaald voor de dedicatie van zijn *ronijk*.

naar het gerecht gestuurd, die vervolgens onder de leden van het gerecht en de vroedschap werden verdeeld (40 man in totaal). De auteur, die tevens één van de uitgevers was, kreeg hiervoor 200 gulden hem 'tot een vereeringe toegewenscht'. Die exemplaren werden waarschijnlijk gebonden en op extra goed papier aangeleverd. Ook de aanwezigheid van negen losse kopergravures en tien platen – alle speciaal voor Orlers' boek ontworpen en vervaardigd – maakte dit tot een duur boek.⁷⁰ Toen in 1623 Orlers' winkelvoorraad en uitgeversfonds werden geveild, had hij nog 156 exemplaren van zijn stadsbeschrijving in voorraad, alsmede 5 exemplaren op papier van betere kwaliteit.⁷¹ De oplage was dus ongeveer 200 exemplaren (40+156+5) plus de exemplaren die tussen 1614 en 1623 waren verkocht.

Dat dat aantal verkochte exemplaren aanzienlijk kon zijn, blijkt uit het wedervaren van de derde druk van Velius' kroniek van Hoorn, die postuum verscheen in 1648. Op 28 augustus besloot de vroedschap om een aantal exemplaren af te nemen – een beslissing waarop ze later overigens terugkwam – en bestelde ze bij boekdrukker en boekverkoper-uitgever Isaac Willemsz van der Beeck (fl. 1620-1659) 31 exemplaren die zouden worden verdeeld onder de schout, burgemeesters, vroedschappen, schepenen en stadssecretarissen voor een totaalbedrag van 150 gulden, dat werd betaald 'soo voor de exemplaren als voor de dedicatie'. De jongste zoon van de auteur verklaarde bovendien dat er binnen één of twee maanden tijd maar liefst 200 exemplaren van de kroniek waren gedistribueerd.⁷²

Zulke hoge verkoopcijfers als Velius' jongste zoon claimde, werden evenwel niet overal en altijd verwacht, zeker niet in de moeilijke jaren 1670. De Oudraad van Dordrecht merkte in die tijd op dat de nieuwe stadsbeschrijving van Matthijs Balen (die in 1678 zou verschijnen) weliswaar was afgerond, 'doch dat eenige druckers bij dese becommerlijcke ende dangereuse tijden difficulteyt maecte uut vreesse van weynich afftreck hetselve te drucken.' Daarom besloot de Oudraad 'tot excouragement van de druckers ende voortsettinge van soo goeden werck bij dese stadsregeringe hondert exemplaire sullen werden aengenomen, omme aen alle de leden ende ministers van deselve gedistribueert, verdeelt ende betaelt te werden'. Die 100 exemplaren – die dus kunnen worden gezien als een garantieafname – werden gedrukt op papier van betere kwaliteit en met bredere marges en kosten niet minder dan 10 gulden per stuk.⁷³

Voor de Delftse stadsbeschrijving van Dirck Evertsz van Bleyswijck ten slotte steunde het stadsbestuur de uitgave van het tweede gedeelte (het zogenaamde vervolg) door overeen te komen met boekverkoper-uitgever en 's stads officiële drukker Arnold Bon († 1691) dat de burgemeesters 70 ongebonden exemplaren zouden afnemen voor een bedrag van 1 gulden en 16 stuivers het stuk, mits de boeken zouden worden geleverd

70 RAL BLO 254/57, fol. 35v meldt de resolutie van de burgemeesters. De betaling vond plaats op 8 augustus 1614: RAL SAII 7485, fol. 620v-621r; SAII 9720, bijlage bij rekening fol. 620v. Ik ga ervanuit dat Orlers 40 exemplaren leverde, voor elk der vroedschappen één.

71 Orlers, *Cataloge* (1623), fol. F2v. Hierover: Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988).

72 Velius, *Kroniek* (2007), p. 20-21; Heeres, 'Iets over Velius en zijn bronnen' (1959), p. 123-126; Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842), dl. 1, p. 95-98. Het wordt waarschijnlijk geacht dat de totale oplage de 231 vermelde exemplaren niet heel ver heeft overtroffen.

73 Busch, 'Ten geleide' (1966).

vóór 1 augustus 1679 (een datum die overigens niet werd gehaald). In die prijs waren dus niet de band en waarschijnlijk ook niet de 34 kopergravures inbegrepen die bij het boek werden verkocht. Die had Van Bleyswijck in 1677 bij de Amsterdamse graveur Pieter Smith besteld 'als tot vijfhondert exemplaren van de Beschrijving van Delft nodig zijn, omme ten behouwe van Stadts-drucker (genegen zijnde omme het vervolg van de voorsz. Beschrijvinge te drucken) daer toe te kunnen werden geëmployeert'.⁷⁴ Dat betekent echter niet dat Arnold Bon 500 exemplaren drukte, want de gravures werden ook los verkocht. Alles bij elkaar genomen lijkt een dergelijke oplage van 500 exemplaren nooit te zijn gehaald. Aangezien men ervan uitgaat dat de gemiddelde oplage van een boek in deze periode tussen de 1000 en 1500 exemplaren lag om financieel haalbaar te zijn, is een oplagecijfer van minder dan 500 nogal gering.⁷⁵ De geconstateerde aarzeling van sommige boekverkopers om zich aan de commercieel niet ongevaarlijke uitgave van een stadsbeschrijving of -kroniek te wagen, die door hun grote omvang en vele illustraties nogal dure producties waren, lijkt daarom alleszins begrijpelijk.

Publiek

Als we naar de oplagecijfers kijken, waren stadsbeschrijvingen dus niet heel populair. Voor wie waren die enkele honderden gedrukte exemplaren bestemd, als we de exemplaren die doorgaans door het stadsbestuur werden afgenomen of aan dit bestuur werden aangeboden, niet meetellen? Over het geïntendeerde publiek kunnen we in zoverre duidelijk zijn dat het zowel moet worden gezocht binnen de stad als daarbuiten (met dien verstande dat de boeken niet waren bedoeld als gids voor toeristen, zoals ten onrechte wel eens is beweerd) en dat de internationale verspreiding wel aanwezig maar niet heel groot zal zijn geweest. De boekverkoper-uitgever en auteur Jan Jansz Orlers verhandelde zijn Leidse stadsbeschrijving in het najaar van 1614 op de beroemde internationale boekenmis in Frankfurt.⁷⁶ Bovendien werd een enkel werk uitgegeven in het Latijn (Emmius' beschrijving van Groningen uit 1605, Pontanus' boek over Amsterdam uit 1611 en Revius' kroniek van Deventer uit 1650), wat op een internationaal publiek zou kunnen wijzen, maar wat een lokaal en minder geleerd lezerspubliek zeker niet uitsluit. Revius' kroniek werd immers aan generaties stadsbestuurders gratis uitgereikt en Emmius verzekerde dat hij een zo eenvoudig mogelijk Latijn gebruikte 'zodat allen die zelfs maar weinig met de Latijnse taal vertrouwd zijn, dit gemakkelijk en zonder moeilijkheden zouden kunnen begrijpen'.⁷⁷

Gelukkig hebben stadsbeschrijvers zich soms over hun publiek uitgelaten. Dan

74 Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997); Jaeger, *De Beschrijvinge der stad Delft* (1957), p. 7-8; Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1880-1881), p. 431 (het citaat).

75 Dijstelberge, 'De cost en de baet' (1994), p. 219 en 222.

76 *Catalogus universalis* (1614), fol. F2r.

77 Emmius, *Tussen Eems en Lauwers* (1989), p. 18. Emmius mikte op twee verschillende soorten lezers: 'Ik hoop dat dit werk, dat mij zwaar viel, in het algemeen niet zonder nut zal zijn en dat het welgevallig zal zijn aan hen die deze stad en dit land als hun vaderland beminnen en aan hen die, buiten ons geweest, het niet versmaden kennis te nemen van deze uitheemse zaken.'

blijkt dat zij in de eerste plaats schreven voor hun medeburgers en pas in de tweede plaats voor andere belangstellenden. In 1628 droeg Samuel Ampzing zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* ondubbelzinnig op aan de regeerders en de burgers van Haarlem, die hij vervolgens toedichtte:

Hier kont gy met gemack en met vermaek gaen lesen,
Wat onse Stad nu is, en watze plag te wesen:⁷⁸

Hoewel sommige drempeldichten in zijn boek zinspelen op een lezerspubliek dat zich ook buiten de stad bevindt, richt Ampzing zelf zich vooral tot zijn medeburgers.⁷⁹ Latere auteurs als Gerard Brandt sr. (die in 1666 publiceerde over Enkhuizen) en Dirck Evertsz van Bleyswijck (die in 1667 publiceerde over Delft) waren explicieter over hun dubbele publiek maar identificeerden net als Ampzing de stadsgenoten als hun belangrijkste lezers.⁸⁰ Beiden gaven een zo gedetailleerd mogelijke beschrijving van het stedelijke verleden en vonden het belangrijk om die gedetailleerdheid te verdedigen. Brandt moest bekennen

dat vertellingen van 't leggen van een straet of brug, het bouwen van een toorn of stuk muurs, met aenteikening van onkosten, en diergelijke dingen, bijna niet schrijfwaerdig sijn: doch gelijk als sommige saeken aen des menschen lichaem gering schijnen, gelijk het hair en de nagelen, en nochtans hun gebruik en noodwendigheid hebben, eveneens is 't ook gelegen met die kleene saeken in het beschrijven der steden. Bovendien sijn se meest voor den ingesetenen, die in sulke kleene besonderheden vermaek scheppen, geschreven. De vreemden mogen se, als voor hun van kleener waarde, in 't lesen overslaen.⁸¹

Dat de details voor de medeburgers en de grote lijnen voor de buitenstaanders waren bedoeld, was ook Van Bleyswijcks opvatting. Hij richtte zich zowel tot de 'Ingeboorne Delvenaren' als tot zijn andere lezers.⁸² Daarbij daalde hij tot in de kleinste bijzonderheden af,

wel bewust zijnde, niet tegenstaende sulcks den Vreemdelingh niet wel soo smaekelijck, het selvige nochtans den Burgeren en Ingesetenen (dewelcke veeltijds in soodanige naukeurigheden oock haere niet de minste speculatie scheppen) niet onaengenaem te sullen wesen.⁸³

De niet in details geïnteresseerde vreemdeling kon een lezer met historische en antiquarische belangstelling zijn, zoals blijkt uit de opmerking van Van Bleyswijck, maar het kon ook om een lezer met andere belangstelling gaan. Orlers roept zijn medebur-

78 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), fol. (?)2r-(?)1v (de prozaopdracht) en fol. (?)2r (het citaat uit de poëzieopdracht).

79 Dat geldt ook voor Orlers, *Beschrijvinge* (1614). Orlers opent met een voorrede tot zijn lezers, die hij enerzijds aanspreekt als 'liefhebbers van onse Stad Leyden, om welckers wille ick desen arbeyd gedaen hebbe' (fol. *3v) en anderzijds als zijn 'waerde Lesers ende goet gunstige mede Burgeren' (fol. ***2v en ook ***4v).

80 Dat deden zij in navolging van Velius, die aan het begin van het derde boek stelde dat hij veel details meldt omdat hij zijn kroniek voor zijn medeburgers schreef die aan die details juist veel plezier zouden beleven. Velius, *Kroniek van Hoom* (2007), p. 395-396.

81 Brandt, *Historie* (1666), fol. **1r.

82 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1r-4v ('Voor-reden. Aen de Mede-Burgeren van Delft. Midtsgaders Alle goe'dt-gunstige Lesers') en **3r voor het citaat.

83 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. C1v-2r.

gers bijvoorbeeld op zijn voorbeeld te volgen en met nieuwe stadsbeschrijvingen voor de dag te komen ‘op dat wy also gesamentlic ons Vaderlick Leyden, (voor so vele in ons is) in andere Landen ende plaetsen bekent mogen maecken.’⁸⁴ Daarbij ging het niet alleen om de eer, maar ook om de welvaart. Orlers legt namelijk uit dat hij de Leidse lakennijverheid (de kurk waarop de Leidse economie dreef) uitvoerig beschrijft en bovendien een overzicht geeft van alle producten die in de stad worden geproduceerd,

op datmen in alle plaetsen daer dese Beschrijvinghe ghelesen ofte ghesien soude mogen werden, zal mogen weten, wat waren alhier binnen der Stede ghemaectt werden: omme indien deele (ist moghelick) de neringen te helpen vorderen, ende behulpelick te zijne ende te ander sijden de Coopluyden hen met de selfde waren ernerende te dienen tot een loop-zedel.⁸⁵

De stadsbeschrijving was dus een vorm van reclame voor de stedelijke handel en nijverheid. De postmeester en stadsbestuurder Jacob Quack (voor 1622-1668) sloot zich daar volmondig bij aan. Hij hoopte dat zijn grote Maaskaart van 1665 met bijgevoegde stadsbeschrijving door Joachim Oudaen (1628-1692) – die overigens geen Orlersiaans overzicht van de stedelijke economie geeft – ‘zal strekken tot vermeerdering der Koophandel [...] en dienst van ’t Gemeen.’⁸⁶

Desalniettemin bestond de belangrijkste doelgroep uit de medeburgers. Niet alleen de Haarlemmer Ampzing, maar ook de Delftenaar Van Bleyswijck liet daar geen misverstand over bestaan. Al op de titelpagina stond uitdrukkelijk vermeld dat het boek diende tot ‘bericht, nut, ende gerief van alle soo tegenwoordige als nakomende Burgere der selver Stad’. Die mededeling herhaalde hij in het voor- en nawerk. Daar blijkt bovendien dat hij niet alleen dacht aan de gegoede bovenlaag waartoe hij zelf behoorde, maar ook aan de minder gegoede burgers. Eén van de drie redenen waarom hij in 1667 slechts het eerste gedeelte van het eerste boek publiceerde en hij de rest pas later zou laten volgen, was om de kosten te drukken. Velen zouden ‘om een gulde min of meer (eenige door gierigheyt, andere door kleyn vermogen en behoeftege spaersaemheyt) een Boeck [...] na-laten te koopen’. Dus hield hij de prijs zo laag mogelijk,

op dat niet alleen de notabelste maer oock selfs de gemeene Stedelingen van Delft dies te bequamer occasie moghten hebben, om haer Huys-gesin met een Beschrijvinge dier Stadt (daer sy gebooren, of evenwel woonachtigh zyn) te voorsien.⁸⁷

Dat waren nobele intenties, maar toch verschenen stadsbeschrijvingen, zoals we zagen, in kleine oplagen en waren ze niet zo goedkoop als Van Bleyswijck had gewild. Het geïntendeerde publiek moet dus worden gezocht in de redelijk gegoede bovenlagen van de stadsbevolking (de welvarende burgers), voornamelijk in de meer invloedrijke kringen van regenten en stadsbestuurders, die de boeken doorgaans per dedicatie kregen aangeboden. De meeste stadsbeschrijvers hoorden zelf tot die bevolkingsgroep van

84 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. ***4v.

85 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 192.

86 Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 84-88 en facs. nr. 5; Van 't Hoff, *Jacob Quack* (1965), p. 37 (citaat).

87 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. (***) A1v-2r.

welvarende burgers of zelfs tot die van de regenten en stadsbestuurders.⁸⁸ Hoe verder van de stad, hoe kleiner het aantal lezers. Vooral in plaatsen die belangrijke contacten hadden met de beschreven stad waren het volgens de stadsbeschrijvers vooral bestuurders, kooplieden en hen die historische of antiquarische belangstelling hadden, voor wie de boeken waren geschreven.

De ideeën over het publiek waarvoor men schreef, waren gekoppeld aan ideeën uit de pragmatische, humanistische geschiedschrijving. Volgens deze diende de geschiedenis tot het geven van voorbeelden aan het nageslacht. Die boden namelijk prognostische mogelijkheden, want vergelijkbare ondernemingen uit het verleden zouden een vergelijkbaar lot zijn beschoren in het heden of de toekomst. In die gedachtegang is geschiedenis de 'leermeesteres van het leven' (zoals Cicero al had beweerd) en geeft zij concrete *exempla* die effectiever zijn dan de abstracte voorschriften uit de (moraal) filosofie en veiliger dan het leren door eigen ondervinding.⁸⁹ Die lessen waren het effectiefst, zo redeneerde men, als de lezer zich goed in de beschreven gebeurtenissen kon inleven. Voor Pieter Cornelisz Hooft was dat de recente geschiedenis (zoals zijn biografie van de in 1610 overleden Franse koning Hendrik IV), voor stadsbeschrijvers was dat de geschiedenis van de eigen voorouders.⁹⁰ Uitgever Willem Andriesz (fl. 1596-1618) droeg de Hoornse kroniek van Velius dan ook op aan het stadsbestuur met de woorden dat hij

wist datter niet nutters noch prijselijckers en was, als de wetenschap der ouder hystorien, en besonder der gener, die sich in onse eygen Vaderlant en gheboortplaetse selve toeghedragen hebben: om dat dese (na t'gevoel der wijse lieden) ons veel beter leeren, onse harten en ghemoeden veel crachtiger beweeghen, en metten yver tot alle deucht en vromicheyt ontsteecken, dan de vreemde doen.⁹¹

Stadsbeschrijvingen en -kronieken hadden zodoende hun bijzondere nut voor de bestuurders en inwoners van de beschreven stad.

Bestudering

Met de bestudering van stadsbeschrijvingen is een aanvang gemaakt in de negentiende eeuw, toen werd begonnen met het inventariseren van het materiaal. De pionier was de uitgever en verzamelaar J.T. Bodel Nijenhuis (1797-1872) die tussen 1830 en 1834 een 'opgave van beschrijvingen der gewesten, steden en plaatsen in het koninkrijk

88 Over de stadsbeschrijvers: Haitmsa Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 103-104.

89 Blundeville, *The True Order*, ed. Heinrich (1986); Kessler, 'Das rheotrische Modell' (1982), p. 73-76; Buck, *Die Rezeption der Antike* (1976), p. 129-130; Landfester, *Historia magistra vitae* (1972), p. 58; Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, 1911, p. 132-140.

90 Over Hooft: Duits, 'Hooft Henrik de Grôte' (1996), p. 269-270; Groenveld, *Hooft als historischrijver* (1981), p. 23-24. Over de voorkeur voor de geschiedschrijving van het 'vaderland': Groenveld, 'Natie en patria' (1999); Haitsma Mulier, 'Het begrip vaderland' (1999).

91 Velius, *Chronijck* (1604-1605), fol. A2v. Vergelijkbare opmerkingen treft men onder meer aan bij: Van Hout, *Der stad Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A3r; Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe*, ed. Roeper (1996), p. 21; Brandt, *Historie* (1666), p. [1].

der Nederlanden' publiceerde in het tijdschrift *De vriend des vaderlands*, die was bestemd als bronnenlijst voor historisch en geografisch onderzoek. Deze opgave werd later in bijgewerkte vorm (zonder de Zuidelijke Nederlanden) uitgegeven als *Topografische lijst der plaatsbeschrijvingen van het Koninkrijk der Nederlanden* (1862). Bodel Nijenhuis beperkte zich tot beschrijvingen die bovendien de drukpers hadden bereikt, geschiedenissen wilde hij zoveel mogelijk uitsluiten en ook afbeeldingen en cartografisch materiaal werden niet meegenomen. Het ging hem daarenboven om zelfstandig verschenen werken en dus niet om beschrijvingen en 'kleine stukjes' die onderdeel uitmaken van een groter geheel. Daarbij was hij vooral geïnteresseerd in stadsbeschrijvingen. In de inleidende woorden gaf hij een beknopt overzicht van het genre dat hij herleidde tot de chorografische gebiedsbeschrijvingen van Jan van Reygersbergh over Zeeland (1551), Hadrianus Junius over Holland (1588) en Lodovico Guicciardini over de Nederlanden (1567).⁹²

De volgende stap was een bibliografie die speciaal was gewijd aan steden en andere plaatsen. Die kwam er in 1894 toen de antiquaar W. Nijhoff (1866-1947) in opdracht van het Frederik Muller Fonds zijn hiervoor reeds genoemde *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw* publiceerde. Nijhoff nam niet de algemene beschrijvingen van Nederland en zijn gewesten op, want die waren voor het grootste deel al geïnventariseerd in een nieuwe bibliografie uit 1884 van de Leidse universiteitsbibliothecaris P.A. Tiele (1834-1889). Maar wel inventariseerde hij alle beschrijvingen van steden, dorpen, heerlijkheden en buitenplaatsen. Daarbij beperkte hij zich tot werken die topografische gegevens bevatten. Bovendien sloot hij alle werken uit die alleen gewijd zijn aan gebouwen.⁹³ De bibliografie was al snel uitverkocht en behoefde aanvulling en verbetering. Samen met een aantal medewerkers was Leids antiquaar J.P. Stam (1903-1969) daarom al in 1938 begonnen met het uitgeven van een nieuwe *Bibliographie van Nederlandsche plaatsbeschrijvingen* die verscheen in de vorm van fiches. Het project raakte echter spoedig in het slop en toen Stam in 1950 bedankte, betekende dat weldra het einde van de onderneming. Er waren toen 720 titels beschreven.⁹⁴ In datzelfde jaar 1950 werd F.W.D.C.A. van Hattum (1900-1979) door de commissarissen van het Frederik Muller Fonds gevraagd een nieuwe druk te verzorgen van Nijhoffs bibliografie. Van Hattum stemde toe en maakte onder meer gebruik van de aantekeningen die Nijhoff in zijn handexemplaar had gemaakt. Hij hoefde maar een twintigtal beschrijvingen toe te voegen en slechts weinig werkelijke fouten te verbeteren. Met die herziene druk, die in 1953 verscheen, beschikken we over een uitstekende bibliografie van plaatsbeschrijvingen in algemene zin. Deze is niet volledig (bijvoorbeeld voor wat betreft de stedendichten, lofredes en stadskronieken) en ook bevat ze meer dan alleen aan steden gerelateerde werken (zoals hofdichten en arcadia's). Desalniettemin biedt deze bibliografie een bruikbaar handvat voor de studie van stadsbeschrijvingen volgens het model Orlers-Pontanus, want voor wat betreft dat genre is de bi-

92 Bodel Nijenhuis, *Bibliographie* (1868); Bodel Nijenhuis, *Topografische lijst* (1862); Bodel Nijenhuis, 'Opgave' (1830-1834), dl. 1, p. 252-255 geeft een overzicht van stadsbeschrijvingen.

93 Nijhoff, *Bibliographie* (1894). Tiele, *Nederlandsche bibliographie* (1884).

94 Stam e.a. (red.), *Bibliographie* (1938-1958). Hierover: Maas, 'Kroniek van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren' (1995), p. 13.

bibliografie – voor zover ik heb kunnen nagaan – wel uitputtend.⁹⁵

Naast deze inventariserende bibliografieën verschenen er sinds de late negentiende eeuw sporadisch ook studies over één werk, één auteur of de stedelijke geschiedschrijving van één bepaalde plaats, maar in feite bleef het opvallend stil rond een genre dat niet alleen een belangrijke functie vervulde in de vroegmoderne samenleving, maar dat ook door lokaal historici nog altijd druk als bron wordt geraadpleegd.⁹⁶ Pas in enkele artikelen uit de jaren '80 en '90 zijn de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen op een het lokale belang overstijgende manier voor het voetlicht gebracht. De aanzet werd gegeven in een themanummer van het tijdschrift *Holland* uit 1985. Dit bevatte niet alleen een aantal verhandelingen over de achttiende-eeuwse stadsgeschiedschrijving in Alkmaar en Haarlem en een overzicht van de 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving vóór Wagenaar', maar ook schetste E.O.G. Haitsma Mulier enige lijnen en patronen van de geschiedschrijving in het vroegmoderne Nederland in het algemeen, waarin hij de aandacht vestigde op 'het ontstaan van het grote aantal stadsgeschiedenissen en vooral van de plaatsbeschrijvingen' waarvan hij een beknopt en preliminair overzicht gaf.⁹⁷

Hierop volgden twee artikelen waarin de stadsbeschrijving als genre wordt behandeld. Beide verschenen in 1993. Mulier werkte toen zijn preliminaire bevindingen uit in 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', dat zich voornamelijk richt op de boeken van Pontanus en Olfert Dapper (1636-1689) over Amsterdam, Ampzing en Schrevelius over Haarlem, Orlers over Leiden, en Van Beverwijck over Dordrecht. Hij argumenteert dat het genre der stadsbeschrijvingen misschien beïnvloed is door de stedenlof en de reiskunde (dat wil zeggen: traktaten over het juiste reizen), maar dat het genre vooral teruggaat op de zestiende-eeuwse chorografie: beschrijvingen van regio's en landen waarin verhalende en antiquarische geschiedschrijving worden gecombineerd met topografische uiteenzettingen en die dus een mengvorm zijn van geschiedenis, topografie en oudheidkunde, zoals de door Bodel Nijenhuis genoemde werken van Hadrianus Junius en Lodovico Guicciardini.⁹⁸ Mulier bespreekt

95 Nijhoff, *Bibliographie*, ed. Van Hattum (1953). De handschriftelijke traditie is nog altijd niet in kaart gebracht – dat hoort uitdrukkelijk ook niet tot de doelstellingen van mijn boek.

96 Bijvoorbeeld Fasel, 'Alkmaar en zijn geschiedschrijvers' (1969) en Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892). Ook zijn er in- of uitleidingen bij facsimile-edities: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (1966); Dapper, *Historische beschrijving* (1975); Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1968); Von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam* (1988) en (2000). Er is vooral geschreven over de Amsterdamse stadsbeschrijvingen: Abrahamse, *De grote uitleg* (2010), p. 20-22; Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006) en 'Schwierige Vergangenheit' (2003); Van Ingen, 'Philipp von Zesens Beschreibung' (2005); Haitsma Mulier, 'Op de schouders van reuzen' (2004), p. 10-12, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), 'Aandacht voor het staatsbestel' (1991); Carasso, 'De anonymus' (2003); Melle, 'De seer wijt beroemde coop-stadt' (1997), 'De kroondraegster' (1997), 'Met Philipp von Zesen' (1997), 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997) en 'Een werk dat rust en tijd eischt' (1998); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985); Dubiez, 'Historische beschrijvinghe' (1968). Vanwege deze overwegende aandacht voor Amsterdam is er in dit boek bewust voor gekozen de schijnwerpers op andere steden te richten, met name Leiden en Delft.

97 Eikelboom, 'Een lokaal geschiedschrijver' (1985); Groot, 'Achtste-eeuwse arcadia's' (1985); Haitsma Mulier, 'Geschiedschrijving' (1985); Speet, 'Haarlems onvoltooid verleden' (1985); Valk, 'Tussen lokaal patriotisme' (1985); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985).

98 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), m.n. p. 98-99, zo ook in 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), p. 108.

daarom eerst uitgebreid de zestiende-eeuwse streekbeschrijvingen voordat hij de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen aan de orde stelt. De in de stadsbeschrijvingen behandelde onderwerpen voert Mulier terug tot ‘het “chorografische” patroon’, hoewel de stadsbeschrijvers niet langer schreven in het Latijn maar in het Nederlands en hoewel zij inzoomden op de stad en dus uitgebreider ingingen op de topografisch-historische stof dan in regionale chorografieën mogelijk was. Zij deden dat door verhalende geschiedschrijving in kroniekvorm (en niet de humanistische geschiedschrijving met literaire aspiraties van Hugo de Groot (1583-1645) en Pieter Cornelisz Hooft) te combineren met thematisch gestructureerde, antiquarische gedeeltes over de oudste geschiedenis van de stad en over haar topografie. Verder komt het ontstaan en functioneren van het genre voor het voetlicht en bespreekt Mulier de manier waarop de auteurs omgingen met onderwerpen als het stedelijke ommeland en historische gebeurtenissen, die ofwel benadrukt, ofwel verdoezeld, ofwel verzwegen werden. Een bespreking van de stadsbeschrijvingen als ‘individualistisch werk’ sluit het artikel af: hier wijst Mulier erop hoe de auteurs als persoon naar voren komen doordat zij hun netwerk van informanten noemden, ‘hun persoonlijke vertrouwen in de toekomst’ uitten of soms heel persoonlijke doelen nastreefden. Die particuliere benadering kon niet in de meer afstandelijk geschreven zestiende-eeuwse chorografieën worden aangetroffen.

Behandelde Mulier alle Hollandse stadsbeschrijvingen uit de vroege zeventiende eeuw, H. van Nierop wijdde zich in het tweede hier te noemen artikel, ‘How to honour one’s city’, aan de manier waarop Samuel Ampzing in zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* werkte binnen verschillende tradities. Ampzings tekst was oorspronkelijk geconcipieerd als stedendicht maar onderging in 1628 een metamorfose die het boek meer het karakter van een stadsbeschrijving moest geven (Van Nierop spreekt van ‘historical topography’). Hij laat zien hoe Ampzing werkte binnen de grenzen van deze twee genres, die hem voorschreven welke onderwerpen hij op welke manier moest behandelen. Een vergelijking van Ampzings tekst met beschrijvingen van Haarlem in stedendichten en in zestiende-eeuwse gebiedsbeschrijvingen (de chorografieën van Bodel Nijenhuis en Mulier) alsmede met de stadsbeschrijving van Jan Jansz Orlers moet duidelijk maken hoezeer de onderwerpskeuze door vaste topoi werd bepaald en dat de invalshoek daarbij historisch was: er werd aandacht geschonken aan de geschiedenis, zo concludeert Van Nierop, die erop wees dat zelfs de topografische beschrijvingen altijd een historische draai kregen. De beschrijving van Haarlems geschiedenis diende uiteindelijk om de stad te loven. Overwegingen over Ampzings behandeling van de legendarische verovering van de Egyptische stad Damiate tijdens de vijfde kruistocht (1217-1221) en diens bespreking van de desastreus afgelopen belegering door de landsheerlijke troepen in 1572 en 1573 – naar aanleiding van eerdere uitspraken van J. Spaans – tonen aan hoe Ampzing het schrijven van zijn ‘geschiedenis’ benaderde. Hij zou hebben aangesloten bij een stedelijke cultuurpolitiek die eendracht en saamhorigheid wilde bevorderen door het promoten van de Damiatelegende⁹⁹, maar

99 Over deze cultuurpolitiek in Haarlem schreven onder meer Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 195-202; Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989), p. 128-131; Spaans, ‘Heimwee’ (1989); De Bièvre, ‘Violence and Virtue’ (1988). Over de inzet van glas-in-loodramen in de Haarlemse cultuurpolitiek leze men Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkin-*

Afb. 5 Titelpagina van Samuel Ampzings boek over Haarlem (1628).

dat betekende niet dat hij innerlijke verdeeldheid (zoals tijdens de belegering door de landsheerlijke troepen) en andere negatieve aspecten uit de stedelijke geschiedenis verzweg. Wel trachtte hij om 'aan pijnlijke zaken niet te veel aandacht te besteden'.¹⁰⁰

gen (1998), over de aanleg van een stedelijke kunstverzameling met een vergelijkbare doelstelling Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), en over stedelijke processies rondom de Damiatelegende Frijhoff, 'Ritual action' (1993).

¹⁰⁰ Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993). Het gegeven citaat is naar Van Nierop, 'Lof en beschrijving' (1995), p. 19. Op deze overwegingen over de behandeling van de middeleeuwse en recente geschiedenis sluit ook een artikel aan van R. Esser, 'Schwierige Vergangheit' (2003). Daarin bekijkt zij op welke manier een drietal zeventiende-eeuwse

Vraagstelling en opzet

We hebben gezien hoe in de Noordelijke Nederlanden de interesse voor de stad in de decennia rond de eeuwwisseling opkwam en resulteerde in een groot aantal aan steden gewijde teksten: onderschriften bij kaarten, historisch-topografische stadsbeschrijvingen, chronologische kronieken en omvangrijke stedendichten, het zijn slechts de meest in het oog springende genres binnen een brede stroom teksten. De nieuwe politieke, militaire en economische situatie was ongetwijfeld debet aan de groei van het stedelijk zelfbewustzijn. Er ontstonden mede onder invloed hiervan nieuwe opvattingen over hoe een stad voor het voetlicht kon worden gebracht. Die nieuwe ideeën kwamen uit een groot aantal verschillende hoeken. Zo waren er de zestiende-eeuwse chorografieën (waarop Bodel Nijenhuis en Mulier al wezen), de op de klassieke oudheid teruggaande stedendichten, de topografische uitweidingen in geschiedwerken (die eveneens sinds de klassieke oudheid voorkwamen), de in de late middeleeuwen opkomende stadskronieken, de voorschriften voor het juiste reizen en het maken van een goed reisverslag, en ideeën over bronnenonderzoek en geschiedschrijving. Zo bezien waren stadsbeschrijvingen een kruispunt van genres en disciplines. Elk van die disciplines had haar eigen vereisten en bood haar eigen kijk op de stad. Dit boek wil aan al die verschillende invloeden een stem geven en laten zien hoe die invloeden convergeren in stadsbeschrijvingen van het model Orlers-Pontanus. Leidraad is daarbij de vraag naar de principes van het stadsbeschrijven. Hoe moesten steden in deze werken worden beschreven? Welke conventies bepaalden welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld? Door op deze vragen een antwoord te geven, hoop ik een beeld te schetsen van het literaire en wetenschappelijke klimaat waarin deze stadsbeschrijvingen ontstonden, en te verduidelijken hoe steden in de vroegmoderne tijd op verantwoorde wijze moesten worden beschreven.

Deze vraagstelling impliceert dat deze studie niet zozeer een boek is over stadsbeschrijvingen, als wel een boek naar aanleiding van stadsbeschrijvingen. Pas in de laatste hoofdstukken komen we uit bij de stadsbeschrijvingen zelf. Daarvóór ligt de nadruk op vier verschillende invalshoeken die nauw met elkaar samenhangen en waarin enkele van de aanpalende genres die eerder in deze inleiding ter sprake kwamen, zullen figureren: de complementen geografie en geschiedschrijving die de basis vormen, en de reiskunde en stedenlof die de retorische invulling geven. Vanzelfsprekend zoek ik daarbij aansluiting bij het hiervoor besproken onderzoek. In de grondleggende artikelen van Mulier en Van Nierop ligt de nadruk op de historische en antiquarische aspecten van het genre. Ik wil de geografische en retorische facetten belichten, zonder de historische en antiquarische aspecten uit het oog te verliezen.

In het eerste hoofdstuk zal daarom worden ingegaan op de chorografie als historische en vooral als aardrijkskundige discipline. Daarbij speelt de relatie tussen tekst en

beschrijvingen van Amsterdam het probleem van de Opstand (waarin Amsterdam geen glorieuze rol had gespeeld) te lijfging. In 'Gelehrte in der Stadt' (2006) kijkt zij naar de behandeling van geleerdheid, geleerden en onderwijsinstellingen in beschrijvingen van diezelfde stad. Zij werkt aan een monografie over stadsbeschrijvingen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

beeld een belangrijke rol en zal worden gewezen op de verwantschap tussen atlassen en historisch-geografische beschrijvingen. In het tweede en derde hoofdstuk volgen uiteenzettingen over de retorische modellen die beschikbaar waren in respectievelijk de stedenlof en traktaten over het reizen, die met de opkomst van de *grand tour* aan het einde van de zestiende eeuw heel populair werden. In deze hoofdstukken zullen de overeenkomsten en verschillen tussen de twee beschrijvingsmodi aan de orde worden gesteld. De stedenlof zal worden geïllustreerd aan de hand van de langere stedendichten die rond de eeuwwisseling begonnen te verschijnen. We kijken naar het typische beeld van een stad dat uit deze teksten naar voren komt. Het hoofdstuk over de reiskunde beoogt het beschrijvingschema te ontleden dat in dergelijke theoretische traktaten doorgaans wordt gegeven, en in kort bestek te bepalen of deze voorschriften wel door reizigers werden gebruikt aan de hand van enkele Hollandse reisverslagen over Parijs. Het vierde hoofdstuk zal ten slotte nader ingaan op de neiging van de meeste stadsbeschrijvingen om naar zoveel mogelijk privileges, keuren en andere documenten uit de stedelijke administratie te verwijzen. De nadruk ligt daarbij op een analyse van de werkwijze van Jan Jansz Orlers en zijn afhankelijkheid van het antiquarisch onderzoek van zijn oom, de stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609). Een dergelijke analyse kan licht werpen op de manier waarop stadsbeschrijvers doorgaans te werk gingen, ook al nam Orlers een bijzondere positie in door zijn familiebanden met de stadssecretaris en de beschikking over een gedeelte van diens nagelaten papieren.

Als deze vier disciplines – chorografie, stedenlof, reiskunde en historisch onderzoek – zijn besproken, kunnen in de twee laatste hoofdstukken de belangrijkste uitgezette lijnen worden ingehaald en met een aantal stadsbeschrijvingen en hun auteurs in verband worden gebracht. In het vijfde hoofdstuk zullen eerst de overeenkomsten en raakvlakken tussen de besproken disciplines naar voren komen in meer algemene, theoretische zin. Daarna staat bij wijze van voorbeeld de Delftse beschrijving van Dirck van Bleyswijck centraal: uit diens biografie en publicaties blijkt duidelijk hoezeer de thematische stadsbeschrijvingen lagen op een multidisciplinair snijpunt waar reiskunde, stedenlof, geschiedschrijving en verschillende vormen van geografie samenkwamen. Vooral gaan we in op de ‘orde en methode’ die Van Bleyswijck gebruikte – de frase is van hemzelf – waarbij we teruggrijpen naar de retorische modellen van stedenlof en reiskunde en naar het historisch onderzoek dat Van Bleyswijck pleegde. Bij die analyse spelen de vroegmoderne geheugenkunst en technieken om te lezen en schrijven met behulp van zogenoemde citatenverzamelingen een belangrijke rol. In het zesde en laatste hoofdstuk zullen de bevindingen ten slotte in een internationaal perspectief worden geplaatst. Daarbij speelt het Leidse boek van Jan Jansz Orlers wederom een belangrijke rol: het wordt afgezet tegen vergelijkbare werken die rond 1600 in Engeland en Frankrijk het licht zagen. Op die manier kan de eigenheid van de stadsbeschrijvingen in de Republiek duidelijk worden gemaakt.

Om een tweetal redenen speelt Jan Jansz Orlers een prominente rol. Ten eerste kan diens *Beschrijvinge der stad Leyden* worden gezien als een voorafschaduwning van de stadsbeschrijvingen later in de eeuw, meer nog dan de andere stadsbeschrijvingen van het eerste uur, die elk zo hun eigenaardigheden hebben. Pontanus’ boek over Amsterdam

was nog in het Latijn geschreven en het lonkte sterk naar het zestiende-eeuwse humanisme door zijn talloze geleerde excursies en verwijzingen naar de klassieke oudheid. Het Haarlemse boek van Ampzing hinkt in zijn omvangrijkste editie van 1628 op twee gedachten: het is noch stedendicht noch stadsbeschrijving. Wat dat betreft, is zijn werk uniek in de Nederlandse traditie. Van Beverwijcks 't *Begin van Hollant in Dordrecht*, ten slotte, besteedt buitensporig veel aandacht aan de oorsprong van de stad en aan genealogieën van de aanzienlijke families die binnen en buiten de stad woonden, maar opvallend weinig aan de stedelijke gebouwen en instellingen (met uitzondering van het stadsbestuur). Daarmee is ook zijn werk minder representatief.¹⁰¹ De tweede reden is dat er van Orlers veel aantekeningen bewaard zijn gebleven. Dat materiaal, dat nog nooit is gebruikt en deels onbekend is, stelt ons in staat om het wordingsproces van een stadsbeschrijving en de werkwijze van een stadsbeschrijver nauwkeurig na te gaan. Bovendien zal het materiaal dienen tot een reconstructie van de plannen die Jan van Hout had voor een stadsbeschrijving die slechts deels is gepubliceerd in *Der Stadt Leyden dienst-bouc* (1602). Die stadsbeschrijving zou zijn tijd ver vooruit zijn geweest. Van Houts boek vormt daarom het beginpunt van de Orlersiaanse traditie van gepubliceerde stadsbeschrijvingen.

101 Van Beverwijck legt de nadruk op deze onderwerpen ten eerste ter compensatie voor de in die stad stagnerende economische en politieke invloed (Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106), ten tweede omdat hij het voorbeeld volgde van het hem (door de antiquaar Arnoldus Buchelius) beschikbaar gestelde manuscript over de oorsprong van het gewest Holland en de stad Dordrecht (Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288) en ten derde omdat het aristocratiseringsproces van de politieke elite in Dordrecht al vroeg inzette en de macht zich al vroeg concentreerde in de handen van enkele vooraanstaande families (Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996-2000), dl. 1 en 2). Daar hingen de huizen vol met familieportretten en stambomen. In Amsterdam hielden de regenten zich veel minder met genealogie bezig: Dudok van Heel, 'Enkele zeventiende-eeuwse Amsterdamse regentenfamilies' (1996) en 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1995) en 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990).